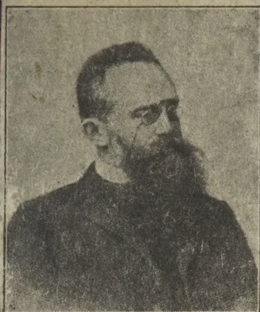
Виданнє „Союза визволення України.“

Проф. М. Грушевський.

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

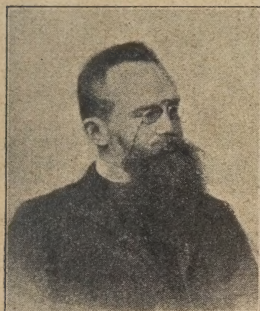
Вид. 2-е.

НАПИСАВ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
професор української історії в університеті у Львові.

ЦАРГОРОД,
З друкарні „Союза визволення України“.
1915.

316

Виданнє „Союза визволення України.“

Проф. М. Грушевський.

ЯК ЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Коротка історія України.

Вид. 2-е.

НАПИСАВ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ,
професор української історії в університеті у Львові.

ЦАРГОРОД,
З друкарні „Союза визволення України“.
1915.

I. Про наш край і народ.

Наші люде займають великі краї: в один бік над Чорне море, в другий — на Кавказ, над Кубань, в третій над Припеть та Буг і в гори Карпатські, за російську границю — все живе наш народ, наші люде. Здовж буде того краю верстов більше як тисяча, а вшир верстов на 500, на 600. Більша частина нашої землї в Російській державі: ґубернії Київська, Подільська та Волинська, Чернигівська, Харківська та Полтавська, Херсонська та Катеринославська, й иньші околиці, де живуть наші люде (в Холмщині, на Бесарабії, в Таврії, на Кубанї, та по других місцях). Але є ще чимало нашого народу також і за російською границею, в Австрії: більший край, що займають там наші люде, зветь ся Галичина, з великим городом Львовом, а поменьший — Буковина, там же коло Галичини, де город Чернівцї; і на Угорщинї під горами Карпатськими, де городи Ужгород (Унґвар) і Мукачів, теж наші люде. Всього буде нашого народу більше як 30 мілїонів, з того в Росії більше як 25 мілїонів. А багато розійшли ся з свого краю далекими світами, живуть у Сибірі, в Туркестанї, в Америцї цїлими селами, або й по кілька, по кількадесять сіл, та тих сюди не лїчимо. Бо говоримо про край, де наш народ

найбільше мешкає. де живе його більше, як якого иньшого народу.

Край сей тепер звемо Україною, а народ Українцями. За давніх часів він звав ся Русь, а люде — Русини́; так і досі звуть себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині — Русини́, Руснаки́. Русею, як побачимо ще, звали ся всі землі, що належали за давних часів до Київської держави, та через те ся назва перейшла й на инші краї, не тільки українські, тому що вони до Київської держави належали: Русею почали звати ся і ті краї, що коло Москви, ті люде, що звуть ся у нас Москалями або „кацапами“, і Біла Русь, або Литвпни, як у нас їх звуть. Згодом, для відміни, почали звати наші краї Малою Русею, або Малороссією, а московські краї — Великороссією, а нас Малоросами, але наші люде тої назви не прийняли. Прозивали Москалї наш народ „хахлами“, тому що наші люде на головах тоді носили чуби, а Москалї той чуб звали хахлом, але се було тільки прізвище, а не імя, — як і наші люде звуть Москву кацапами. А тепер уже прийняло ся однакове імя для всього нашого краю й усього нашого народу — Україна, Українці: так звуть себе наші люде чи в Київі, чи в Харкові, чи в Полтаві, чи в Одесі, чи в Галичині. Назва ся добра, стара, треба її держати ся. А звідки вона пішла, се потім побачимо.

Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не однакове в нїм життє, не однакове й господарство. Близше до Чорного моря, де міста: Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, лїса нема, земля родить добре, коли вміти коло неї ходити, землї багато й окрім хліборобства багато ще й тепер випасають товару й овець; коло Днїпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзівки) в землї багато заліза і камяного вугля, тому й багато фабрик і заводів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середнїй — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Винниця, Камінець: тут уже не така рівнина, є й балки й горби, і гори, хоч не дуже високі; багато води; є й лїса трохи; земля врожайна, люде живуть густо, а годують ся з хліборобства. Далї — від Київа і дальше, де Чернигів, Мозир, Пинськ, Володимир, Берестє, Холм, — то край

лїсовий: води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля недобра (пісок), люде й тепер не можуть вижити в хліборобства, а давнїйше і того меньше: жили більше в бжільництва, ловили рибу, звіря. На заходї високі гори Карпатські, де люде живуть і досї найбільше з випасу овець та з лїсової роботи. На полудневий схід, над морем ще більші гори Кавказькі. Над самим морем люде промишляють найбільше рибальством та перевозом.

Так от, кажу, не може бути й однакове людське життє в таких ріжницях. Инакше господарять, инакше живуть, инакше вбирають ся в Карпатських горах, инакше над морем, инакше серед лїсів та болота над Припетю; инакше в херсонських степах. Инакше трохи вбирають ся й трохи инакше говорять люде із Харківщини, — Слобожане, як на них кажуть, инакше Полтавцї, инакше Полїщуки з лїсових країв, инакше Подоляне, а инакше люде з гір, що звуть ся Гуцулами, Бойками й Лемками: в горах люде ще рідше між собою стрічають ся, ще меньше переймають що небудь одні від одних, ніж на долах, на рівнинї, — тому й більші ріжницї; часом найблизше село, за горою, має й иньші звички, й иньші слова, й инакше вбирає ся.

Та про те все — то наші люде, один народ і один край. Прислухати ся до мови, придивити ся до життя — й почуєш, що близший Галичанин Полтавцеви, як Поляк, як Чех; близший Слобожанин Подолянинови, ніж Москаль або Серб. Хоч і ті ближші собі як Німець або Француз, бо то все Славяне, народи одного коріня, але наші люде з ріжних країв України близші собі, ніж якийсь инший славянський народ, — то все Українцї, один народ український.

В життї нашого народу й нашого краю були такі переміни, що або злучали тїснїйше якісь частини нашого краю, або розлучали. От Галичина тепер належить до иншої держави, й инші порядки, инші закони в нїй, ніж на Поділлї. Але півтораста лїт тому і Галичина, і Поділлє, і Київщина належали до Польщі і були в них порядки однаковіщі, а Полтавщина належала тодї до Росії, й порядки були в нїй инакші, а Буковина була тодї під Туреччиною. Такі зміни приходять і переходять, а народ зостаєть ся. І як ширить ся між народом освіта, свідомість,

починаєть ся лїпше, сильнїйше життє, то й ріжні части народу й краю стають близшими до себе, більше довідують ся одні про одних, переймають одні від одних, і ріжниці в життї, в звичаях та мові меньшають, вигладжують ся, і люде з ріжних кінців краю чують живійше, що то один народ, і помагають собі більше до кращого життя. Так повинно бути і у нас на Україні, і буде певно. А для того кождому повинно бути цікаво знати про свій край і народ, про його теперішнє життє і старовину, се-б то — історію. Сказав один розумний чоловік за давних часів, що хто не знає своєї минувшини, своєї історії (бо історією зветь ся оповіданнє про давнїйше життє), то так як би до смерти зоставав ся дитиною. Так, як дитина не знає сказати про себе нїчого, — чия вона і звідки, анї про те, що дїєть ся і дїяло ся навколо неї, — так і чоловік, що не знає нїчого про свій край і народ, про його минулість і теперішнє життє, виглядає як та дитина. Не личить то чоловікови розумному і розсудному. Треба знати теперішнє життє свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно складало ся і як його дальше вести, доконче треба знати його минулість. Як писав Тарас Шевченко:

Все розберіть, тай спитайте
Тодї себе: Що ми?
Чиї сини, яких батьків?
Ким, за що закуті?

2. Про найдавнїйші часи.

Народ наш живе на Українї вже дуже давно. Тисячу двісті або триста лїт тому (600 або 700 лїт по Рiздві Христовім), жили вже наші люде мало не по цїлій Українї, як і тепер.

До того часу, перед тим як народив ся Христос і по Христовім Рiздві, з яких тисячу лїт, у степовім краю, близше до Чорного моря, жили народи одного коріня з теперішнїми Персами, що кохали ся в худобі, в конях і здебільшого кочували по степах з худобою, живучи в шатрах. Звали ся вони Скити, Сармати, Алани. По них то полишили ся в степах наших високі

могили, насипані над їх царями та ватажками; нащадків їх не лишило ся в наших сторонах, тільки на Кавказї зостав ся народ з того коріня, зветь ся Осетинами.

Під той час, як сї народи жили в степах над Чорним морем, народи славянського коріня, між ними й наші предки, сиділи дальше від моря, в краю лїсовім, та й у тім — середнїм, між лїсом і степами, і множачи ся з часом, посували ся все далї на південь. Степові народи з часом ставали слабші, ставало їх меньше, а далї й зовсїм порозганяли їх нові орди турецького та угорського коріня, що почали сунути в Чорноморські степи з Азії по Різдві Христовім. Були то Гуни, Авари, Болгари*), Угри. Вони не зіставали ся жити в наших степах, а йшли далї в Дунайські краї, тільки порозганяли з наших степів попереднї народи. Степи стали мало що не порожнї, бодай часами порожнїми стояли, і тоді стали наші люде осідати тут, і так засїли майже всю теперішню Україну, аж до моря Чорного, Азовського і до Дунаю.

Простору було досить, і люде осідали зрідка, хуторами. Кожний рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хлїборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лїсах, в бжільництві кохали ся дуже, особливо в лїсовій сторонї: бжоли водили ся в видовбаних в дереві дуплах, як уліях, так і зимували. Земля довго була неділена, а господарили спільно великими сїмями: сини не ділили ся, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотнійший. Ще недавно бували на Українї такі великі, неділені сїмї, душ часом по 20 і 30 в однїй, що мали спільне господарство.

Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіяли ся добра в господарстві: бога Перуна, що посилає грім і блискавицю, сонце — зване Даждьбогом, бога Волоса, що пильнує худоби. Їм молили ся й жертвували ріжну страву, але не було до того анї церков, анї священиків (жерців), а справляв ті молитви кожний за свій рід.

---

*) Сї Болгари, оселивши ся за Дунаєм між Славянами, приняли потім і славянську мову і змішали ся з тамошнїми Славянами, а ті приняли їх імя.

Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, — се й досї задержало ся на Різдво, на Новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго врожаю, посївають зерном на щастє; усе отсе позоставало ся ще з тих давнїх, давнїх часів, як ще наші люде не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворіт сонця з лїта на осїнь було свято Купала, що й досї справляєть ся між нашими людьми. Ще й тепер памятають і „мертвецький великдень“, так само стародавнє свято предків наших — день померших. Тодїшнї люде вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далї живе там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й всякі річи, потрібні до прожитку; се все закопували, або палили разом з покійником, клали в миску або глечик, і засипали землею.

Для громадських справ сходили ся старші з родів чи сїмїв на нараду — звало ся се віче; там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князї мусїли громади слухати ся. Війська не було, а як треба було боронити ся, то хто був дужий, збирав ся з тим, що мав — чи з списом, чи з мечем, на конї, чи піший, і йшли боронити ся, чи воювати ся. Для оборони ставили городи; десь серед лїса, чи болота, або на високім шпилї сипали вали, копали рови, щоби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дїтей і боронили ся від ворога. Досї від тих городів позоставало ся багато городищ. В спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожнї, а люде жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах завсїди мешкали люде, особливо заможнїйші, багатші, купцї — для безпечности; туди приїздили й чужі купцї на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старших, а иньші люде до них не належали. Звали ся ріжними іменами: в теперішнїй Чернигівщинї та Полтавщинї люде звали ся Сїверяне, найважнїйші городи у них були Чернигів, Новгород Сїверський і Переяслав. Люде коло Київа звали ся Поляне, а земля та звала ся ще инакше — Руською землею. Ті, що сидїли над

Тетеревом і Случю, в великих лїсах, звали ся Деревляне. Ті, що на Волині, — Дулїби. Одного спільного імя не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізнійше се стало ся, а саме як, — зараз побачимо.

3. Про Київську державу.

Зпоміж усїх українських міст найбільше й найславнійше був Київ. Здавна, з непамятних часів, ще коли люде не знали залїза або міди, а робили собі списи чи сокири з каміня, жили не в хатах, а по печерях, — видно, що тут жило багато людей. А се тому перед усїм, що тут сходили ся дві великі ріки: Днїпро і Десна. Над рікою легше було прогодувати ся — чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люде, куди треба, — сухих доріг тодї було не багато, і ними їздити не так було легко й безпечно. Тому й за українських часів під Київом були найбільші оселї, найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купцї з чужих країв із усяким крамом.

Сим багатим і торговельним людям треба було охорони: були сусїди ласі на їх крам і богацтво, що при нагодї раді були пограбувати їх добро, чи в дорозї, чи в самім Київі, як не було доброї сторожі. Тому сї київські люде, особливо значнійші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, військових. Далї — то більше, і з часом так зібрало ся чималеньке військо в Київі, що боронило місто від сусїдів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчало ся. Київське військо — дружина, як воно звало ся, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й само нападало на сусїднї землї, віддячуючи за їх напади, або просто шукаючи здобичі. В тодїшних часах військо й живило ся головно тим, що пограбувало або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогодувати свою дружину, київські князї й бояре ходили на сусїднї волости й землї, набирали там всякої здобичі, а як ті відпрошували ся, то казали

собі давати що року данину „за мир“: що вони самі не будуть їх грабувати й иньшим не дадуть. Часом, що правда, такі походи не кінчали ся щасливо. Про київського князя Ігоря оповідали таке: він дав свойому воєводі Свинельдови збирати дань з Деревлян і з того тримати свій полк, але вояки з самого Ігоревого полку стали казати, що ті Свинельдові вояки збирають дуже багато всякого добра з Деревлян, посправляли собі гарну одежу й зброю, а вони ходять голі, — тай стали радити Ігореви, щоби він із ними пішов до Деревлян, щоб і собі зібрати дань. Ігор послухав і пішов, казав Деревлянам давати ще й собі дань; ті не мали як боронити ся — дали і у-друге, хоч попереду дали вже були Свинельдови. Та Ігореви з того ще більше розгоріло ся серце, як побачив, що мають що дати; він відіслав свою дружину до дому, а сам з малим полком пішов іще походити між Деревлян та полупити їх. Тоді зібрали ся Деревляне на віче й кажуть: „Нема тому краю! Треба зробити тому князеви кінець! Се як вовк унадить ся у стадо: як не вбити, так ціле стадо по одній вівці виносить, так і сей: як його не вбємо, то він нас знищить“. І так напали на Ігореве військо й побили його дружину, бо мало мав зі собою людей, щоби не ділити ся здобичею. Самого Ігоря вхопили і помстили ся немилосерно за його ненаситність: нагнули два дерева, привязали до них Ігоря, потім дерева пустили, і вони потягнули Ігоря та й роздерли на шматки. Але се й Деревлянам на добре не вийшло: вдова Ігоря княгиня Ольга пішла з великим військом на Деревлян, попалила їх городи, побила багато людей і наказала давати дань іще більшу як за Ігоря.

Збираючи дани все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська прибувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою власть брали, під себе підбивали. Землям тим була така нїби користь, що київські князї мали боронити їх від сусїдів, заводити у них спокій і безпечність, нищити і карати розбійників; на те приходили вони що року зимою, вибираючи дань, а часом держали і цїлий рік своїх людей, мужів, з військовою залогою. Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті землї, князї не питали: їм треба було дани для дружини, дешевого товару для торгу. Обій-

шовши свої землї зимою, на весну князї й бояри разом із купцями зїздили ся в Київі і, поскладавши товари на човно, везли Днїпром на Чорне море, а звідти до Царгорода (Константинополя), до Греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке коріннє. Туди ж продавали невільників, яких забирали в неволю на війнї.

Не вдоволяючи ся данею зі своїх земель, ходили київські князї походами на далекі, багаті краї, де надїяли ся великої здобичі: ходили на Царгород і землї грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море і Персію. За того Ігоря ходило військо в перські краї, здобуло багате місто Бердав — недалеко теперішнього Баку, і більше як півроку сидїло там, нападаючи на сусїднї землї; тільки від хороби почало їм багато людей вмирати, і вони забрали ся звідти додому. З таких походів, коли вони вдавали ся щасливо, привозили багато грошей, здобичі і невільників.

Память про такі походи лишила ся досї в піснях. От як співають у колядцї:

Ой зпід гори та стоять тумани,
Та то не тумани — пара з коней йде!
Ой там же військо — аж землї важко,
Ой там у війську пана немає.
Ой одзоветь ся зличний паниченко,
Славного отця і панї матки:
„Я ж в тому війську та паном стану,
Велю гармати наворочати,
В Чернигів город велю стріляти“!
Ой бє та бє він в Чернигів город.
Там його не знали нї царі, нї пани.
Винесли йому миску червінців —
Він теє взяв, шапочки не зняв, не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи окуп: се память про ті старі походи, тільки де-що перемінено (от як гармати пізнїйше додано, а тодї їх не було). В иншій колядцї співаеть ся, як дружина, не маючи що робити на Україні (видно, не було війни під той час), вибираеть ся в службу в грецькі краї:

Ой ходїмо ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла,
Ой пустимо ся ж на тихий Дунай,
Долів Дунаєм — під Царигород:
Ой чуємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку —
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникови, тай по шабельцї,
По парі сукон, тай по шапочцї,
Тай по шапочцї, тай по панночцї.

Маючи під собою велике військо, взяли князї велику силу в самім Київі. Вже не питали ся вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радили ся з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотїли, а хто їм противив ся, того саджали до вязницї або забивали. Багатим Киянам-боярам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а й усяку вигоду в торговлї. З далеких країв привозили князї й дружина ріжні товари до Київа, й київські купцї перепродували їх в инші краї з великим баришем. Багато з Киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став дуже великим містом, багатим, славним на цїлий світ.

Так складала ся держава Київська, або Руська. Я казав уже, що київський край звав ся здавна руським краєм, Русею. Тому київські князї теж звали ся руськими, київська дружина — Русинами. І ті землї, що вона з князями підбивала, до Київа прилучала — починали теж звати ся руськими, Русею. При кінцї IX. віка (900 лїт по Різдві Христовім) уже багато земель до Київа належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й инші, аж під теперішнїй Петербург та Москву. По більших городах сидїли родичі київського князя або бояри, з більшим або меньшим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посилали київському князеви; мали теж пильнувати порядку й спокою, судити людей. Траплялo ся одначе й так, що сї намісники не слухали ся самі київського князя, бунтували ся, й підіймала ся війна; або люде не хотїли давати дани, і київський князь посилав військо, аби

їх „примучити“, аби були послушні. Особливо се бувало тоді, як умірав київський князь, і по нїм наступав новий.

Найдавнїйші київські князї, яких знаємо, називали ся Аскольд і Дир. Про них оповідали, що то вони в 860 роцї ходили човнами походом на Царгород; тодї Русь нагнала великого страху на Царгород; Греки вірили, що тільки чудо Боже їх тодї від Руси спасло, що вона, не здобувши міста, вернула ся назад.

Потім був князь Олег, славний війнами й походами. Про нього казали, що він був характéрник, і для того мав у всїм щастє. В 911 роцї він списав торговельну умову з Греками й скоро потім умер.

По нїм був той Ігор, а по його смерти кілька лїт правила його жінка Ольга, доки виріс син Святослав, що й був князем. Він уславив ся своїми походами, кохав ся у війнї, жив із вояками як простий дружинник, нїчим від них не ріжнив ся. Він хотїв завоювати Болгарію, але Греки того не дали йому.

По нїм лишило ся три сини, що й княжили в ріжних городах. Але спочатку старший брат, — київський князь побив свóго брата, що княжив в землї Деревлянській, і той в тїй війнї наложив головою, а потім инший брат, Володимир зробив те саме з київським і став одним князем на всю державу, в роцї 969.

4. Володимир і Ярослав. Христіянство на Українї.

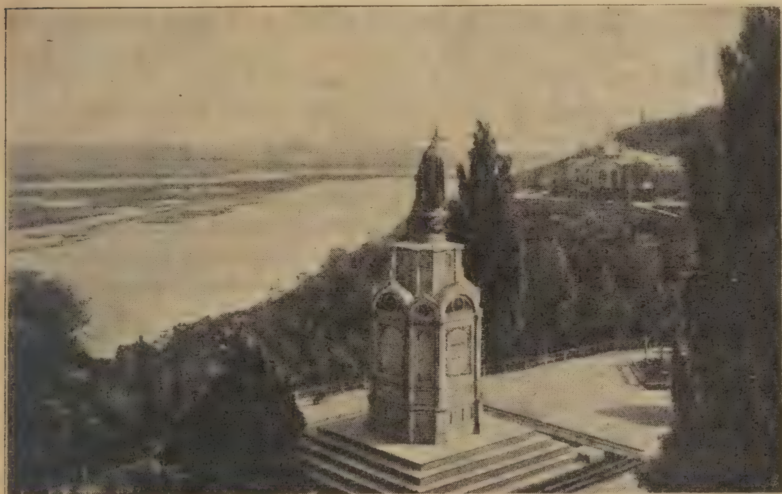
За Володимира і ще за його сина Ярослава Київська держава була найславнїйша й найсильнїйша, ніж коли инше. Ставши київським князем, Володимир позбирав усї українські землї й усї инші, які перед тим до Київа належали, приборкав неслухняні землї, бояр та князїв, що не хотїли йому корити ся, і прилучив деякі нові, дальші землї. Українська держава сягала тодї від гір Карпатських до Кавказу, а на півночи до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дїтей, бо мав багато жінок; і як сини підростали, він посилав їх княжити в ріжні городи.

Та тим він не вдоволив ся. Не раз і перед ним Київську державу збирали до купи київські князї, а потім вона знову розпадала ся; так само розпала ся б знову й тепер. Володимирови хотїло ся звязати державу міцнїйше, звязю внутрішньою, добровільною, щоб городи й землї корили ся київському князеви не тільки зі страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старав ся придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно зі своєю дружиною, а закликав на пораду громадських „старцїв“, — людей старших, поважнїйших. При ріжних оказіях він робив великі бенкети, празники, скликав на них людей з ріжних городів, приймав тих, хто приходив, годував і поїв, чим мав. Скликав до себе на двір бідних людей, калїк і сиріт, і надїляв їх. І з того справдї пішла про нього слава скрізь як про князя „ласкавого“, прозвали його „ясним сонцем“. У нас на Українї позабувало ся се, але в далеких, глухих північних сторонах і досї ще співають ріжні піснї про „ласкавого князя Володимира“, „Володимира красне сонечко“, а починають ся звичайно ті піснї тим, як у стольнім (столичнім) городї Київі у того ласкавого князя Володимира був великий бенкет (пир) і там зібрали ся з ріжних городів ріжні люде, забавляли ся та хвалили ся своїми дїлами.

Найсильнїйша, найславнїйша, найбагатша з усїх держав була тодї грецька, звала ся Византія; византийський імператор уважав ся за найславнїйшого, наймогутнїйшого володаря, а Греки — за народ найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знанні найперший. Володимирови захотїло ся й свою державу приподобити до Византиї. Він поміг византийському імператорови, пославши своє військо, як у Византиї побунтували ся були деякі воєводи; за се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тодї-ж мабуть прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити у Київі. Тодї-ж Володимир охрестив ся і казав хрестити ся людям у Київі, а потім і по инших городах.

Християне й перед тим бували на Українї. Здаєть ся, князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Іллї

у Київі, а жінка Ігоря княгиня Ольга теж охрестила ся по смерти чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже

Памятник Володомирови у Київі.

Володимир заходив ся коло того, щоб християнська віра розширила ся по всіх землях його держави, аби як найбільше людей хрестило ся й сю нову віру приймало. Він виписав із грецьких і болгарських земель багато священиків, а також епископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священиків. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестили людей; закликав грецьких майстрів і казав їм вимурувати гарні церкви у Київі й по деяких инших містах. Попривозив із грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів із Византії й казав їм бити українські гроші, золоті й срібні, — такі, як бито в Византії. Одним словом, як кажу, старав ся приподобити свою державу до Византії, в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством із Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

У Болгарії християнство на сто літ ранійше прийняло ся і були вже всякі церковні книги, переложені на славянську мову, досить подібну до тодішньої нашої; відти за Володимира пішли книги й до нас, а перекладано і у нас инші книги з грецької мови. З Болгарії перейняли ми азбуку, славянське письмо. Почали у нас списувати й читати книги. Здебільшого були то книги церковні та духовні, але дещо можна було довідати ся з них і про світ, про инші краї, про старинні часи. Далї почали складати у нас і свої писання на науку людям, як по християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діяло ся: з таких оповідань, званих літописями, писаних у Київі за Ярослава й по нім, знаємо й ми, що діяло ся на Україні за тих часів.

Духовенство, священики почали научати людей, що гріх сварити ся, грабити, вбивати; наказували жити по християнськи; забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок, почали відріжняти дітей шлюбних від нешлюбних. Те саме наказували й книги, що їх читано тепер у нас. Поволї, поволї, але не минало то без послуху. Вже князї не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давнійше. Знаходили ся люде, які кидали світське життє, йшли в ліси, в пустинї, в печери або в монастирі, щоб жити по християнськи в молитві й постї. Так зявляли ся монастирі в ріжних місцях, а особливо в Київі, де був і найбільший та найславнійший із тих монастирів — печерський. Мало хто розумів тодї, що важнійше жити у правдї й любови між людьми та владжувати життє й його порядки по доброму, анїж тікати від життя та на самотї „спасати свою душу“, як говорило ся. Життє, ледви помазане християнською наукою, здавало ся новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нім „по божому“.

Задля державного життя заведеннє християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводила ся від князя, від правительства, і духовенство дивило ся на правительство як на свою поміч і охорону, стояло по сторонї князїв, научало людей корити ся князеви й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука звязували сильною внутрішньою звязю землї Київської держави;

через них усї землї тягнули до Київа як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому то так дуже займав ся християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку.

По нїм того самого пильнував його син Ярослав. По Володимирі (що вмер в р. 1015) зістало ся багато синів. Вони сиділи по ріжних землях і почали між собою сварити ся й воювати ся. Святополк, що сидів у Київі, почав убивати й виганяти братів із їх городів, щоб зібрати всї землї до купи в свої руки, як то зробив був свого часу його батько. Але його переміг брат Ярослав і з часом забрав в свої руки майже всї землї, які за Володимира належали до Київа; українські землї таки всї зібрав. Подібно як батько, він багато старав ся для церкви й духовенства, для освіти й книжности. За його часів були вже на Українї письменики, які вміли складати ріжні поучення так гарно, як тільки вміли найлїпші письменики грецькі: такий був священик Іларіон, потім поставлений митрополитом у Київі. Ярослав старав ся також, аби людям не було кривд від княжих бояр і урядників. До нас перехував ся збірник законів, під назвою „Руська Правда", — там списано, як суди мали судити й карати за Ярослава; між ними є й устави, видані Ярославом для урядників, що їздили по селах і городах: що вони мали брати від людей на своє прогодуваннє, а більше того не сміли. Як би того більше пильнували і Ярослав і його потомки, було б лїпше людям і самій державі: була б у нїй справдї внутрішня звязь, усї б до неї горнули ся. Та вийшло инакше.

Київська держава була велика і славна за Ярослава, як і за його батька. Мало не з усїма більшими володарями тодішнїми Ярослав був посвоячений: сам він мав собі за жінку доньку шведського короля, його син був жонатий з византійською царівною, одна донька була віддана за француського короля, друга за норвезького; сестру свою Ярослав видав за польського короля, а угорський король теж був жонатий з українською князївною. Ріжні сусїди, як їм трапляла ся біда, шукали схоронища й помочі у Ярослава; так, багато помагав він польському королеви, бо той не міг собі ради дати: були все великі бунти в його землях.

Та слава й сила української держави не довго по Ярославі постояла. Але хоч і впала вона, багато по ній сліду всякого — і доброго і лихого — лишило ся на довгі віки. Лишила ся християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство й однакова книжна й церковна мова славянська по всіх землях; лишив ся один княжий рід, з якого ріжні землї довго потім мали собі князїв, уважаючи, що то їх володарі природжені; лишило ся спільне імя руське; лишило ся однакове право і закони, однаковий лад у громадї, в управі, однакові власти; багато приподобило ся до себе життє по ріжних українських краях і близшими вони одні до одних себе почули. Тому ся українська, Київська держава, хоч давно пропала, має велику вагу в нашій історії.

5. Київська держава розпадаєть ся.

По Ярославі (вмер р. 1054) лишило ся багато синів, і він, вмираючи, розділив між них свою державу. Тодї князї — не тільки у нас, а й по инших краях, ще не розуміли, що держава — то не поле, яке батько розділює між дїтей, аби нікого не скривдити, що то не власність його, а річ громадська, публична. Наказував Ярослав синам, аби не зводили такої бучі, як він сам із братами по смерти батька звів: аби держали ся купи та слухали ся старшого брата замісць батька, бо як будуть воювати ся, то й себе й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив — хотів з ним воювати ся; де-ж уже, щоб брати брата слухали! До того-ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворнїщий був другий син Святослав, і той вигнав його з Київа. Та позбирати всї землї до своїх рук йому не удало ся, і тим, що пробували по нїм се зробити, так само не удало ся, або й ще меньше. Уже князї, ставши християнами, трохи бояли ся гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давнїх часів. Що далї, то більше їх намножало ся, а кождий хотів мати якусь часть у своїй „батьківщині“, як вони казали. Тодї у степах чорно-

морських були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеви своїх сил та війська бракувало, то він — до Орди, кликав її Україну воювати, — а та до того торгу й пішки! Ішла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було з тим собі раду дати. До того треба сказати, що таки по самих землях люде, особливо бояре та всякі заможні, не раз ліпше хотіли мати свого осібного князя, ніж слухати київського, чи його воєводи: звичайно такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський, або його воєвода. Тому й самі люде часто помагали свому князеви відборонити ся від київського.

Через те все київським князям не удавало ся ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далї, то ділила ся на дрібнійші та дрібнійші части. З початку Україна поділила ся на більші землї: Київську, Волинську, Галицьку, Чернигівську, Переяславську. Потім кожда з сих земель розділила ся на дві або три частини: напр. Волинська — на князївство володимирське і луцьке, Чернигівська — на чернигівське й новгород-сїверське. Далї сї части стали дїлити ся на ще дрібнійші части. У кождій був свій князь, і кождий хотів загорнути більше землї, воював ся з другими князями, палив і нищив їх землю, розганяв і забирав у неволю людей, приводив Орду до помочі або та й сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала. Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, зложена пізнійше (зветь ся „Слово о полку Ігоревім“, — найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишила ся) описує ту біду, що настала за синів та внуків Ярославових: „тоді засївала ся земля та поростала сварками, гинуло життє людей божих, укорочував ся вік людський серед княжих суперечок! Тодї рідко де по руській землї гукали орачі, за те часто кракали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючи ся летїти на поживу“.

Ділячи все дрібнійше та дрібнійше землї та тратячи свій час і сили у вічних війнах та усобицях (суперечках), князї все більше обтяжали своїх людей податками, а все меньше мали силу боронити українські землї від сусїдів і від тих степових орд, що гірко давали ся в знаки Україні.

Давнійші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї і від них не було Українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в сї степи з Азії, з Туркестану, орда Печенігів, турецького коріня, дуже хижа й войовнича; вона далї не пішла, а стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими Печенїгами було неможливо; вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українцї стали з Чорноморя переселювати ся в дальші краї; тільки подекуди лишали ся ще наші люде на Чорноморї. Але Печенїги стали потім нападати на дальші землї, грабили й палили, і знищили всю околицю близшу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воював ся з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони так, що удало ся їх сильно побити, й вони потім забрали ся з наших країв за Дунай. Одначе на їх місце прийшла друга орда — Торки, а потім і третя — Половцї. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтораста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землї. Як князї наші були у згодї, вони держали Половцїв в страху й не давали їм грабувати наших земель; як же зачинали ся між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від Половцїв, а ще й самі приводили їх, як я казав, а Половцї грабували не тільки ворогів того князя, а не раз і самі його власні землї. Цїлі краї, близші до степу, нераз зовсїм пусткою ставали від тих половецьких грабувань, а люде тїкали звідти в дальші, лїсові краї, куди Половцї не заходили.

Так не було анї спокою, анї порядку. Люде дуже жалїлись на своїх князїв, що сварять ся та воюють між собою, а не обороняють землї від сусїдів, дають Полякам або Уграм захоплювати українські землї, не боронять їх від Половцїв, не пильнують суда та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, нїж щоб була справедливість. „Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник) як вогонь приложений трутом, а слуги його як искри: від вогню устережеш ся, а від искор не устережеш ся, аби вони не попалили одежі“. Так пише один чоловік із тих часів, а другий так каже до князїв: „Коли тивун засуджує

неправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, питтє, одежу, а вам — князям — на ті гроші купують обіди, бенкети справляють, то се так як би ви — князї — віддали людей христових на жир злодіям і розбійникам“.

А от яке оповіданнє зложено в тих часах про князїв та про їх слуг: один князь на бенкетї, щоб тивунови докучити, спитав владику: „Де буде тивун на тім світї?“ Владика сказав: „Там, де й князь“. Князеви немило було таке почути, і він сказав владицї: „Як то? тивун неправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зле робить, а я що?“ А владика сказав на те: „Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або иншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного й совісного, — тодї й князь і тивун в раю будуть; коли ж князь не має страху Божого, людей не жалує, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив із людей гроші на князя, а людей нехай не жалує, — напустив його як голодного пса на стерво; то такий князь піде до пекла, і тивун із ним до пекла“.

З того видно, як невірно дивили ся люде на княжу управу, які жалї мали на князїв та княжих урядників і слуг. Та жалї жалями, але для того, щоб поправити дїло, люде нїчого не робили. Складали все на князя і тільки того собі бажали, аби князь був добрий — то все буде добре. Але князь часом трапляв ся добрий, а частїйше нїякий, або й зовсїм лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один своєю головою не міг у всїм зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочі розумнїйших, кращих людей із громади. Але до того не могли тодї додумати ся анї князї, анї громада.

6. Татарський погром. Галицька держава.

Так пройшло без малого двістї лїт від смерти Ярослава. Україна подїлила ся на велику силу князївств (особливо багато було їх у Чернигівщинї). Князї ослабли від того подїлу й вічних воєн, городи збіднїли. Київський князь не мав між князями нїякої

сили й послуху, бо й сам не мав більше сили від инших; самий Київ — „матїр городів українських“, як його називано, нераз грабили инші князї зі своїми вояками та помічниками Половцями, воюючи з київським князем. Найгірше пограбував і знищив Київ в 1169 р. князь Андрій володимирський (з міста Володимира, що коло Москви), аби Київське князївство підірвати, а своє нове князївство піднести, і пізнїйше ті князї володимирські вмисно сварили українських князїв, аби Україна упадала, а їх держава (що пізнїйше Московською стала звати ся) підносила ся та гору брала. Велике князївство на Українї ще було тільки в Галичинї — про нього скажемо слїдом.

Коли Україна так підупала й стратила силу, впала на неї страшна буря. Прийшла нова орда з Азії й, знищивши Половцїв, що й так були вже під той час ослабли, буйним вихром пролетїла над Україною. Були то Татари, инакшим іменем звані — Монголи. Монгольська орда кочувала на далекім Сходї, коло Амуру. Та в тій ордї зявив ся в тих часах великий войовник Темуджін, який злучив до купи всї части тої орди, почав підбивати сусїднї народи й землї і незадовго запанував над усїми краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на імя, пішов походом в чорноморські краї й, знищивши Половцїв, став воювати українські і московські землї. Він хотїв тут заложити своє татарське царство і підбити собі сусїднї землї. Щоб привести до послушности й покірности, Татари мали такий звичай, щоб відразу як найбільше настрашити людей своєю нелюдськістю, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й побивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, котрі лишили ся, казали давати дань і бути послушними.

В 1239 роцї Татари напали на українські землї — ті що за Днїпром, узяли Чернигів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей. На другий рік Бату перейшов Днїпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто як хмара: лїтописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, голоса в містї не можна було чути. Князь утїк зі страху; люде боронили ся самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурах,

бруси, що стіни розбивали) розбили мури міста; коли Татари відпочивали, люде київські поставили дерев'яну кріпость навколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: Татари зараз здобули її. Люде кинули ся тїкати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила. Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли по дорозї, та побиваючи людей; прийшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернули ся назад в чорноморські степи, осїли ся над Волгою і послали своїх післанців в сусїдні землї списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землї в неволю татарську.

Багато в тім завинили князї. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але як би вони спільно й однодушно заходили ся боронити ся від неї, то мабуть би і відборонились, а в кождім разї — не дали б на таке знищеннє своїх земель Татарам. Вони-ж не думали про се, не помагали один другому, кождий боронив свого города, але на те не мав сили, або й таке було, що лишав людей на ласку божу, та тїкав, куди видно. Тому, як показало ся, що князї не вміють оборонити землю від Татар, або й боять ся з ними бороти ся, в ріжних місцях на Українї люде постановили не слухати ся князїв і не приймати їх до себе більше, а здати ся на ласку Татарам і тільки їх слухати ся. Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люде були і без того невдоволені, жалїлись на здирства й неправди. Тепер хотїли зовсїм відчепити ся від князїв, за поміччу Татар. Бо коли мали й Татарам дань давати, і князям, а князї їх не могли нїчим від Татар захистити, то лїпше хотїли мати цїло тільки з Татарами та їх ласки шукати. До того надїяли ся, що Татари не будуть мішати ся до їх справ, і хотїли жити собі по своїй волї, без князїв та їх начальників, хоч би й під Татарами.

Знаємо, що так було в Київщинї й на Волинї по ріжних місцях, а мабуть і ще подекуди. Коли князї хотїли силою змусити тих людей до послушности потім, як Татари пішли собі над Волгу, люде не давали ся, боронились аж до останнього та кликали на поміч Татар. А Татарам се було на руку, бо

князїв бояли ся, що тї колись при добрій нагодї схочуть відборонити ся, а самі люде, як почне жити кожда громада осібно, для Татар будуть зовсїм безпечні, — що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсїм князїв в Київщинї та Переяславщинї. В Чернигівщинї князї позоставали ся, але такі були дрібні та безсилі, що нїчого не значили. Намножило ся їх за той час без кінця, а Татари робили з ними що хотїли, без вини не раз убивали або проганяли. Сильна держава на Українї зістала ся тільки в Галичинї та на Волинї, і вона по татарськім погромі продержала ся ще цїлих сто лїт.

В Галичинї не було нїколи багато князїв: все знаходили ся такі князї, що вміли инших вигнати, а собі їх землї позабирати. Коли-ж тамошня княжа родина вимерла (року 1199), злучив до купи Галичину з Волинею (властиво часткою Волинї) волинський князь Роман. Був то князь смілий, завзятий, войовничий, а людям припав до вподоби ще й тим, що приборкав бояр, які були забрали велику силу в Галичинї й не давали просвітку людям. Тому й Кияне горнули ся до Романа й хотїли його мати своїм князем. Та він скоро вмер, лишивши двох маленьких синів, і сусїди — угорський король та польський князь хотїли забрати його землї. Але люде тримали ся малих княжат, старі вірні слуги їх боронили. Коли Романовичі виросли, вони зібрали в своїх руках всї землї галицькі й волинські; а що жили вони в згодї і все робили разом, то мали чималу силу та за батьківським прикладом почали думати про те, щоб і инші українські землї до себе прилучити; старший з них, Данило був особливо меткий та рухливий князь. Та тодї став ся татарський погром. Данило сховав ся від Татар, бо не надїяв ся оборонитись, а як вийшли вони з його земель, почав збирати сили, щоб увільнити ся від них. Своїми та братнїми силами він не надїяв ся побороти Татар і шукав помочі в сусїдів. Папа римський, се-б-то найстарший владика католицької церкви, мав тодї велику силу й обіцяв Данилови помогти на Татар, як він буде йому послушним, пристане до католицької церкви. Папа обіцяв наказати католицьким королям іти на Татар, помагати Данилови, і Данило годив ся за се поєднати ся з католиками.

Папа прислав тоді Данилови корону й казав його коронувати королем. Але помочі Данилови на Татар від не дав, королї папи не послухали, й Данило, побачивши се, покинув папу. Попробував своїми силами воювати ся з Татарами, але се було йому не під силу. Головно, що люде на пограничу волинськім (коло Звягля, Межибожа, по Случі і Богу) держали ся Татар і не хотіли піддавати ся Данилови. Не міг він через се прилучити київських земель та збільшити своїх сил. Мусів покорити ся Татарам, але не міг того пережити і з жалю скоро вмер (1264 р.).

По нїм галицькі й волинські землї подїлили ся на кілька частей, але внук Данила Юрій зібрав їх усї в своїх руках. Пишуть, що за його часів край той жив у спокою й багацтві. Татари бояли ся дражнити таких сильних князїв і в тутешні справи не мішали ся. Біда тільки, що ся галицька держава стояла тепер зовсїм окремо — за нею, над Днїпром, не було нїкого, хто міг би помогти їй у біді, а навколо були чужі держави: угорська, польська, ческа, які ласим оком дивили ся на сї багаті галицькі та волинські землї та при кожній нагоді раді були собі їх захопити. Се й показало ся, як вимер Романів рід, — на Юрієвих синах, та на внуку — синї його доньки, який княжив тут по них, а якого потім убили бояри в р. 1340.

7. Литва та Польща забирають собі українські землї.

Так ослабла й розпала ся Українська держава. Винні були в тім князї й бояри, що брали ся правити, а не вміли анї завести ладу, анї задержати вкупі українські землї. Винна була й громада, що вміла жалїти ся на княже та боярське безголовє, але не старала ся і не вміла направити того ладу і волїла лїпше піддавати ся під татарську власть, ніж завести порядок у своїй державі. Власна держава — велика сила до всього доброго, треба тільки постарати ся, щоб у нїй був добрий лад. А окремим городам та селам без державної звязи, без спільної сили і поради і в теперішнїх часах ще не дадуть

прожити, а не тільки в тодішніх. І як розбила ся та поділила ся Україна, — стали загарбувати українські землї держави сусїднї.

Поділені та ослаблені землї поднїпрянські, в Київщинї та та Чернигівщинї, стали забирати князї литовські. Саме тодї як на Україну впала Татарщина, у литовського народу завязувала ся своя власна держава, і войовничі, меткі князї литовські почали забирати землї білоруські, сусїднї з Литвою, а далї й українські. Робили се вони по малу й потиху, без ґвалту і крику.

Дрібним князям казали помагати їм на війнї, слухати ся як своїх зверхників, як що накажуть, і ті не маючи сили противити ся, мусїли слухати ся. Люде, наскучивши непорядками і татарською неволею, легко приймали власть литовських князїв. Тим більше, що литовські князї в справи їх не мішали ся, нїчого не переміняли. „Ми старини не рухаємо, а новини не вводимо“, — казали звичайно литовські князї, і справдї не робили великих перемін. Ті князї з литовського княжого дому, чи литовські пани та воєводи, що осїдали по українських краях та городах, хрестилили ся на православну віру (Литва була тодї ще нехрещена), приймали українську мову, в судї судили по місцевим звичаям, в управі теж місцевих порядків пильнували, і з часом вони й самі забували, що вони не Українцї, а Литвини, і люде того не памятали й уважали їх за своїх.

В 1340 р. бояри галицькі та волинські, забивши свого князя, що у них княжив (був він онук короля Юрія по матері, а з польського роду), добровільно взяли собі за князя Любарта, сина литовського князя Ґедимина. Та того не схотїли допустити король польський і угорський, що вже давнїйше умовили ся собі забрати землї галицькі та волинські, бачучи, що бояри не живуть добре зі своїм князем. Коли ті бояри свого князя вбили, зараз польське військо з одного боку, а угорське з другого рушили в Галичину. Та найстарший із бояр Дмитро Дедько, що тодї правив Галичиною, покликав Татар до помочі й відігнав Поляків та Угрів. Одначе тим не скінчило ся: 35 літ воювали ся Поляки та Угри з Любартом за галицько-волинські землї. Любарт хотїв їх собі задержати, Поляки та Угри хотїли

собі взяти; Ґаличину опанували Поляки, Волинь держав Любарт.

Та незабаром то все змінило ся. В Польщі вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший із князїв литовських („великий князь“) Ягайло, Любартів братанич, посватав ту королївну. Польські пани згодили ся видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (Поляки були католики) і прилучив на вічні часи до Польщі всї землї литовські й иньші, що до литовських князїв належали, отже й білоруські та українські. Ягайло на се згодив ся, бо хотїв бути королем над Польщею й Литвою, й списали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Стало ся се в роцї 1385. Ягайло оженив ся з польською королївною й став королем у Польщі, а Поляки надїяли ся, що тепер усї землї литовські, білоруські й українські їх будуть. Та воно не пішло так легко. Самі землї не хотїли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили по своїм давнїм звичаям, а Поляки в тих землях, які забрали — от як у Галичинї, заводили польську та латинську мову, польські порядки, забірали ґрунти й роздавали Полякам, — як далї побачимо. Князї з литовського роду, що сидїли по землях українських та инших, теж не хотїли під Польщу йти. Брат Ягайлів у-перших схотїв стати великим князем та правити замісць Ягайла в землях литовських. Почали ся за те великі суперечки — потягли ся вони більше як на півтораста лїт. Поляки покликали ся на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князї й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх не питаючись. Вони вибирали собі великих князїв, які хоч признавали польських королїв (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але нї в чім їх не слухали ся й правили зовсїм на свою руку. Щоб досягти свого, — мати литовські землї під Польщею, Поляки не раз умисне вибирали собі тих великих князїв литовських за королїв (бо то була та сама княжа сїмя — потомки Ґедимина), але і в такім разї литовські пани та князї правили своїм краєм окремо від Польщі.

Багато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало: велике князївство Литовське було собі окремо,

а королївство Польське окремо, хоч часом один і той самий чоловік був заразом і великим князем литовським і королем польським: в Польщі правило правительство польське, а в великім князївстві Литовськім — литовське, а король чи великий князь і тут і там не багато значив.

Зовсїм відірвати ся під Польщі пани з Литвинів, що правили тодї великим князївством Литовським, одначе не хотїли, бо Поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землї. Ті пани з Литвинів по тім, як їх вихрестив Ягайло, були тепер католики, через те були Полякам близші, і ті помагали їм на православних — то значить українських та білоруських панів та князїв. Від Поляків переймали литовські правителї також постанови ріжні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати. З того українські князї та пани були дуже невадоволені, пробували бунтувати ся, але не мали стільки смілости та однодушности, щоб усїм повстати: одні забунтують, а инші притихнуть, і так з того нїчого не виходило, і мусїли вкінцї тихо сидїти. А державою правили пани з Литвинів і так хотїли справою вести, щоб і з Польщею разом бути і осібну державу мати та нею самим правити.

Колиж Поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотїли прилучити до Польщі бодай українські землї, що належали до Литви. Довго про се сварили ся і навіть воювали ся. За Ягайла забрали Поляки Поділлє, а инших земель не могли. Аж у 1569 р. се їм удало ся. Тодї королем польським і великим князем литовським був Жиґимонт-Авґуст, правнук Ягайла. Він не мав синів і бояв ся, що як умре, то Литва віддїлить ся від Польщі, і всякими способами помагав звязати Литву з Польщею в одну державу. Для сього скликано в містї Люблинї сойм (так як Дума), з Польщі й Литви. Литва і тут противила ся, та, щоб перешкодити, тихенько з сойму відїхала, але Поляки з королем постановили без неї, що українські землї — Волинь, Брацлавщина (де Винниця й Умань), Київщина з заднїпрянськими землями й Підляше (по річцї Бугу) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се манїфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих

земель приїхати на польський сойм — зложити присягу Польщі, — инакше грозили ся, що відберуть від них маєтности й уряди. Пани й посли з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо буде відбірати маєтности й уряди. Вони настрашили ся і, хоч із плачем, а присягли: не мали сміливости противити ся.

Так тоді сливе всї українські землї прилучено до Польщі. Тільки Чернигівщина тоді належала до Москви, бо тамошнї православні пани, як воювали ся з Литвинами, піддали ся Москві; але і Чернигівщину трохи згодом забрали, хоч на коротко, — тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всї землї заднїпрянські й київські від Польщі відірвала.

8. Польські порядки на Українї.

Котрі землї переходили під Польщу, там заводили Поляки польські порядки: з початку в Галичинї, потім на Поділлї, а тепер і по всїй Українї. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих, дуже недобрі, далеко гірші, ніж були в державі українській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшло ся Українцям пожалувати за своєю власною державою, та нїчого робити: тепер усїм правили Поляки, а Українцї не мали нї в чім голосу.

Поляки були католики та мали собі за обовязок, щоб свою католицьку віру ширити, а инші віри тїснити, аби люде на католицьку віру переходили; так учили їх духовні, і так їх королі і пани старали ся робити. Українцї ж були православні, і для того у всїм мали прикрости і не було їм ходу нї в чім.

Пани-Поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені нї до якого начальства, нї до якого уряду: напр., міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний нї в яку старшину; навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймати: нї до чого йому приступу не мало бути. У Львові, у столицї галицькій, Українцям вільно було мати

доми тільки при одній вулиці, більше ніде, і тільки на тій одній вулиці можна було дзвонити у дзвони православної церкви, або священикам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця з процесією. Не вільно було ніде ставити православним нових церков. А хоч сих заборон не завсіди пильнували, то все таки ними дуже докучали православним. За ніщо кождого православного мали, а Українці були тоді всі православні.

Мову у всім заведено польську та латинську, і в судах судили по польському праву, а не так як люде на Україні звикли. Начальниками всякими королі настановляли тільки Поляків, Полякам роздавали землї всякі — порожні чи з селянами. У панів українських землї відбирали та Полякам оддавали, або ріжними способами до того приводили, щоб ті землї в польські руки йшли: намовляли українських панів, аби видавали доньок за Поляків та маєтками наділяли; не раз український пан, женячи ся з Полькою, і сам мусів на католицьку віру перейти (бо католикам женити ся з православними заборонялось), і діти його вже ставали Поляками. Чимало панів, бачучи, що нема Українцеви ніде ходу, й самі на католицьку віру переходили та ставили Поляками. І так з часом звело ся зовсїм українське панство. Син того князя Острозького, що про нього я казав, Константин молодший, ще славив ся як голова українського народу, як перший оборонець православної віри, помічник Українцям у освіті (він заложив українську школу в своїм місті — Острозї, друкував книжки й инші добрі річі для України робив), а вже сини його були католики і Поляки, і всї величезні його маєтки в польські та католицькі руки пішли. Так з часом стали на Україні панами самі Поляки, а Українці — самі міщане та селяне, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому вбогому людови і в Польщі було недобре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Україні — то й поготів. За давніх часів на Україні були невільники, такі, що в панськім дворі сиділи і на панській страві робили; були й селяне свобідні, які на своїй землї сиділи і тільки на князя податки платили, а в громаді своїй всякі справи самі порядкували. За польських часів невільників ніби не стало,

але всїх селян у таке кріпацтво повернули, що мало що від невільництва ріжнило ся. Земля вся уважала ся панською: панам повіддавано селян із землею, а котрих земель з селянами ще не віддано панам на вічність, то такі землї ріжним панам віддавали в державу (звали ся такі пани державцями й старостами), і вони тими селянами так само правили, як пани-дїдичі своїми „пiдданими“ — кріпаками. Могли від селянина, або як вони його називали — від „хлопа“, землю відібрати, землю з селянином чи нарівно иншому панови продати. Могли на пiдданих всякі роботи, податки й чинші (грошеві податки) накладати, й справдї накладали все нові та нові. Коло року 1450 в Галичинї селяне, напр., давали з лану ґрунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса — звану „колодою“ й робили 14 днів панщини що року; а сто лїт пізнїйше давали стільки, що се виходило на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або й три днї на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові, а пів-ланові. Пізнїйше ще збільшила ся та панщина так, що селяне не мали просвітку й мало не цїлий тиждень мусїли робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусїли зносити всякі кривди й поневірку від пана. Он як писав один Француз, що побував на Українї перед Хмельниччиною: „Селяне дуже бідують, три днї на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше як три днї), і крім того від свого поля дають свому панови по кілька мір хлїба, курей та гусей. Крім того вони возять дрова до двора й мусять сповняти ріжні-преріжні роботи. Дають дань грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасїки десятий улій, а що третього року від худоби мають дати третього вола. Все що подобаєть ся панови, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяне не мають нїчого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть як у раю, а селяне мучать ся як у пеклї. Коли ж пан трапить ся недобрий, то гірше їм як у каторзї“.

На всякі кривди від панів не було нї суду, нї розправи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч

на шибеницю за що небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржити ся: сам король не міг мішати ся в те, що робив пан зі своїми селянами.

Що правда, не тільки селянинови, але й панови не легко було найти суд та розправу, особливо на сильнійшого та багатшого пана. Не було в Польщі анї доброго суду, анї порядку. Короля нїхто не слухав, а хто мав силу, того було й право. Не було оборони, анї спокою. Татари набігали раз-у-раз на українські землї, палили села й вели силу людей у неволю. Вони тодї осїли ся в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від Татар, за те добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоєм. Королї нарештї приобіцяли татарському ханови, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лиш не нападав на українські землї але, се нїчого не помагало: хан гроші брав, а про те раз-у-раз насилав свою орду на Україну, забирати худобу та людей у неволю. Тих людей Татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали. Так гірко було людям на Українї: не було просвітку від панів, а що не взяв пан, — заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав Татарин. Як то у піснї співають:

Зажурилась Украïна, що нїде прожити, —
Витоптала Орда конем маленькії дїти!
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Багато тодї зложено пісень, дум та псальмів невільницьких про біду від татарського грабування, про тяжку долю невільників у неволї татарській або турецькій, що їх і досї ще в нашому народї памятають:

За річкою вогнї горять,
Там Татари полон дїлять:
Село наше запалили
І багацтво розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.

А в долині бубни гудуть,
Що на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан веть ся,
А по ногах ланцух беть ся.

А про невільників в турецькій неволї, що їх Турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи — до веслування на своїх кораблях, званих ґалєрами або каторгами, така є сумна дума стародавня:

У святу недїлю не сизі орли заклекотїли,
Як то бідні невольники у тяжкій неволї заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забрязчали,
Господа милосерного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
„А знизу буйний вітер!
„Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
„Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
„Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
„Кайдани-залїзо ноги повиривало,
„Біле тїло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!“
Баша турецький, бусурманський, недовірок християнський*),
По ринку він похожає, він сам добре те зачуває.
На слуги свої, на Турки-яничари**) зо-зла гукає:
„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
„Із ряду до ряду захожайте,
„По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
„Бідного невільника по тричі в однім місцї затинайте!“
То ті слуги Турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в однім місцї бідного невільника затинали,
Тїло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
„Ти земле турецька, віро бусурманська, ти розлуко християнська!
„Не одного ти розлучила з отцем з матїрю, або брата з сестрою,
„Або мужа з вірною жоною!“
Визволь, Господи, всїх бідних невільників з тяжкої неволї турецької.

---

*) Себ-то такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до Турків попавши ся: такі найгірше невільників мучили.

**) Турецьке військо так звало ся.

З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край хрещений,
У мир веселий,
У городи християнські!

9. Козаччина.

Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяне тїкати у світ за очі, де далї — то все більше. Переходити селянинови з місця на місце не вільно було, то потайки тїкали. З Галичини йшли на Поділлє, де було просторнїйше, на робітника тяжше, а на панщину легше, з Волинї — на Пороже (де Винниця й Умань), із лїсових країв — до Київщини та за Днїпро. Сї краї поднїпрянські прозивали ся тодї Україною, бо лежали вже „на краю“ держави й за нею зачинали ся дикі степи. З кінцем 15-го віка (від року 1482 почавши) кримські Татари дуже часто нападали на сї краї, бо король польський посварив ся з кримським ханом. Оборони тому краєви від держави не було, і за кільканадцять лїт Татари вичистили сю велику країну як скло; зістало ся кілька городів, де були кріпости й стояло по трохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер, а з сїл люде мусїли тїкати, бо не можна було анї жити, анї господарити серед таких татарських походів. Повтїкали в лїсові краї.

Так сей гарний край, де колись цвіло українське життє, занапастила дурна управа — з початку своїх князів та бояр, а далї добило його безголовє королів та панів польських та литовських, що землї сї загорнули, а оборонити не вміли. Лежав пусткою без малого сто лїт. Розмножив ся тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, — куди-б утїкти можна було, — орали землю, та й то сторожів ставили навколо, аби Татари не захопили. Як у піснї ще й досї співають:

Ой в недїленьку рано пораненько
Та ізібрав женців та Коваленко,
Та й усе женцї тай одбірнії,
Поробив їм серпи та все золотії.

Ой повів женців на яри-долини,
На яри-долини, на яру пшеницю.
„Ой жніте, женчики, обжипайте ся
І на чорную хмару озирайте ся,
А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок та одвідаю.“
Ох і жнуть женці, розжинають ся,
На чорную хмару озирають ся.
Ой тож не хмара, то Орда іде,
А Коваленко та передок веде!
Вязали руки та сирицею,
А залили очі та живицею.

Се-б то повиймали їм очі, аби не втікали.

Але той спустошений край, роскішний та вільний, вабив до себе людей сміливих: знаходило ся чимало таких, що йшли на весну, на літо в сї сторони, ловили рибу, звіря били, пасїки закладали, а на зиму тільки до городів вертали ся. В степах стрічали ся вони з татарськими чабанами або з такими-ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі; часом їх Татари побють та полуплять, часом вони Татар пошарпають та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люде, звали ся **козаками**, то се імя й до наших людей пристало, що тут степами та пустками тиняли ся та промишляли. З часом намножило ся тих людей — козаків наших багато. Старостам та воєводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на Татар страху наганяли, тай живили ся від них ті старости, як козаки з ріжною здобичю зі степів на зиму приходили. Один такий староста — **Остап Дашкович**, староста черкаський, Українець із роду, радив королеви, щоб із тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від Татар стерегло: взяти тисячу, або дві тисячі козаків, платити їм плату зі скарбу (казни), а вони б від Татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видко з неї, що козаків тодї на Українї було дуже багато.

Що більше козаків ставало, то убувало сміливости Татарам, а козакам прибувало. Все далї запускали ся вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх краї, відбирали від них невільників та самих Татар в неволю

забирали. Низше порогів Дніпрових, де Дніпро ділить ся та робить острови серед лози та очерету, так що й не видко їх, поставили вони собі кріпость. Звала ся вона Січ, або Кіш козацький, а була на ріжних островах і місцях: на острові Хортиці, на Базавлуку, на Микитинім розї, на Чортомлику. Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістати ся: ні Поляки, ні Татари, ні Турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали звати ся запорозькими, або низовими — що на „Низу“ Дніпра сиділи.

Господарили в степах та по ріках рибу ловили, пасїчникували, над Татарами промишляли, а як скучило ся, вибирали ся походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бесарабії та Румунії) тоді були часті війни, то козаки туди ходили помагати воєводї волоському, чи иншому кому, на Турків та Татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від Татар та Турків терпіла, мали наші люде, а в тім і козаки, велике на них завзяттє. За найсвятійшу річ уважали з „бусурманами“ воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські городи в Крим, над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілїя, Варна. А ще частійше робили собі великі човни — чайками звали ся, — тай пускали ся, як за давнїх, київських часів Дніпром на море: приставали до побережних міст, виходили несподївано на беріг, нападали на міста й села, забирали зі собою здобич, котра легша та дорогша, випускали невільників на волю, все инше палили, та швиденько на човна, тай гайда назад, поки там Татари чи Турки зібрали ся. Великого страху тим задавали Татарам та Туркам. Їздили під сам Константинополь, прокрадали ся між турецькі кораблї, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний, азійський беріг Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Попереду Дорошенко веде своє військо,
Військо запорозьке, хорошенько.

Правда, нераз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бог-зна куди, й пропадало та потопало сила ко зацького війська — як у думі співаєть ся:

Ей на Чорному морю, на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє
І на Чорнеє море зпильна поглядає,
Що на Чорному морю щось не добре починає:
Злосупротивна хвилечка-хвиля вставає,
Судна козацькі-молодецькі на три части розбиває:
Перву часть ухопило — у білоарабську землю занесло,
Другу часть схопило — у Дунай у гирло забило,
А третя часть тут має —
Посеред Чорного моря у бистрій хвилї,
На лихій хуртовинї потопає.

Але ще частійше удавало ся козакам вернути ся щасливо, з великою здобичу, з увільненими невільниками. Нераз гнали за ними навздогін турецькі кораблї, але козаки на легких човнах тїкали їм із під носа в Днїпро, а вже в гирлах Днїпрових, серед тої лози та очеретів, ніякий корабель не міг за ними їхати. Дїлили тоді козаки здобичу на товариство — як то в думі співаєть ся:

Златосинії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки, на біляки*),
А срібло-золото на три части паювали:
Первую часть брали — церкви накладали,
Котрі давнїм козацьким скарбом будували,
Щоб за їх встаючи й лягаючи милосердого Бога благали,
А другую часть між себе паювали,
А третюю часть брали — очеретами сїдали,
Пили та гуляли, із семипядних пищалів**) гримали.

На зиму мало хто лишав ся в Січі чи в степах, розходили ся козаки по Україні, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сїмї. Було багато й бездомного народу. Широко

*) Киндяки, златоглави, габа — ріжні матерії турецькі.
**) Гармати.

розносили вони по Україні славу про свої битви з Турками й Татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись славна,
Славнійшії козаки.
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали.

Смерть козака.

10. Польське правительство хоче робити порядки у козаків.

Не було тоді на світі народу страшнійшого для всіх, як Турки: бояли ся їх, як останньої біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, уважали народом найсильнійшим, непереможним. Тому всі дивували ся відвазі козацькій, що вони сміють нападати на Турків у їх власній землї, визволяють невільників із катор

турецьких та відплачують Туркам і Татарам за їх напади на християнські землї. З ріжних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запороже ріжні люде, між ними й багаті, молоді пани, щоб набрати ся військової науки, відваги, духу козацького, та потім славити ся, що то й вони були на Запорожу, разом із козаками воювати ходили. Довго там попасати ті пани не могли, занадто тяжке та суворе було життє козацьке, треба було вміти й голодувати і мерзнути, і в остатній біді й небезпеці воювати.

Але королї та пани польські, що тепер Україною правили, не так тїшили ся тими козацькими походами на Турків та Татар, як ними журили ся. Татари та Турки раз-у-раз до них посилали послів та жалїли ся на козаків; грозили ся, що як король козаків не спинить, як будуть вони далї на турецькі й татарські краї нападати, то Турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщі ж нїколи не було анї війська, анї грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже бояли ся. Правда, король відписував Туркам, що козаки — люде свєвільні, йому не підвладні, він їх Туркам не боронить: нехай пішлють своє військо та винищать їх там на Запорожжі хоч до решти! Ба, то-то й біда, що Турки й Татари не могли козаків на Запорожжі досягти, й тому далї жалїли ся й грозили ся королеви.

Тодї король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкович: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки України стерегли, або куди їх король на війну пішле, а самі самовільно на турецькі й татарські землї не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножило ся їх по всїй Українї подніпрянській, як казали: „Де кущ — там і козак, а де байрак, там їх і цїла сотня“. Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сї козаки звали ся реєстрові, вони діставали від короля „клейноти“ — корогву й инші знаряди; король визначав їм старшого, якого вони мали слухати ся, а за те вже нїяке инше начальство не мало нїчого до козаків, не могло мішати ся до їх управи й суду, анї податків від їх жадати.

Тільки сї реєстрові мали бути козаками, а всї инші, що досї козакували, мали мешкати як міщане чи селяне, сповняти міщанські чи селянські обовязки, а в походи не ходити. Але що-ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакували може десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо війська в Польщі не було нїколи подостатком), то кликав усїх, не питаючи ся, чи він реєстровий, чи не реєстровий.

І реєстрові козаки клейноти й плату брали, але також на реєстр не вважали: хто козакував, — далї козакував, і нові люде все прибували. Не тільки в степах, але й на Українї за Київом нїхто не смів, анї міг справдї якихось порядків у козаків робити. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали „на Низ“ нї борошна, нї пороху, щоб козаки своєвільні не мали чим у Сїчі та по степах жити, анї чим воювати; хто б то повіз, або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости бояли ся з козаками зачіпати ся і не дуже тих наказів слухали. А козаки далї жили по своїй волї. Вибирали самі собі старшину: отамана, — званого також гетьманом, — осавулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали на радї, куди всї козаки збирали ся — там-же й ту старшину вибирали. Королївської старшини, старостів та панів не слухали. Походами собі, куди хотїли, ходили: чи на Волощину, чи на Татар, чи на Турків. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючи ся, чий і звідки. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі трудности роблять: недобрі на них були, і що далї, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землї над Днїпром лежали пусткою, доти й панів там не було. Як же стало там безпечнїйше за козаками, як Татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвіллє: що там землї скільки хочеш, а панів нема, де сподобаєть ся — осїдай та ори, нікого не питаючи, нїкому нїчого не платячи. Сила народу почала збігати ся з Полїсся, з Волинї та осїдати в полу-

дневій Київщинї, де тепер Біла Церква, Канів, Черкаси, Звенигородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далї й коло Лубень, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно порожнї пустки лежали. Тодї й пани стали зараз до тих земель цїкаві: почали випрошувати собі від королїв землї, а королї давали; инші знов пригадували, що там за давнїх часів їх предків землї були, почали старі документи вишукувати; инші знову починали господарити як старости та державцї королївські. Котрі люде на тих землях за той час поосїдали, уважали їх ті пани за своїх підданих, а також нові слободи закладали та людей з дальших країв закликали, обіцюючи свободу на довгі лїта: на 10, 15, 20 і 30 лїт. Панщини ще так відразу не важили ся заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям забороняли варити пиво та горілку. Стали инші податки та драчки заводити. А де народу намножило ся, то й панщину потроху заводили. Але тодї ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті панські заходи, що пани їх землї присвоювали, а їх своїми підданими, кріпаками уважали, тутешнї люде, між ними й козаки, дуже гнївали ся.

11. Перші війни козаків з панами та Польською державою.

Стало так, що пани уважали всю землю— чи в Київщинї, чи за Дніпром, в теперішній Полтавщинї — за свою панську власну, або королївську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землї і мають бути їх піддані. Самі ті пани на Українї здебільшого не проживали, бо були то переважно великі пани, що мали по инших сторонах пишні замки та двори, а таки й бояли ся жити між козаками та в сусїдстві татарських степів. Так присилали своїх ріжних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, лїси, і потім людям докучали ріжними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили. Особливо на Жидів люде нарікали, як у думі співаєть ся:

Як од Кумівщини*) та до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини та до Брянщини,
Як од Брянщини та й до сього-ж то дня, —
Як у землї кралевській добра не було:
Як Жиди рандарі всї шляхи козацькі зарандували,
Що на одній милї та три шинки становили:
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
Іще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали —
На славній Українї всї козацькі торги заорандували,
Та брали мито-промито:
Од возового по пів-золотого,
Од пішого пшениці по три денежки брали,
Од неборака старця брали кури да яйця,
Та іще питає: „Чи нема, котик, сце цого"?
Іще-ж та Жиди-рандарі у тому не перестали,
На славній Українї всї козацькі церкви заорандували.
Котрому-б то козакови або мужикови дав Бог дитину появити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара, да полож шостак, щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
Іще ж то которому б то козакови або мужикови дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара, да полож битий тарель**), щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іще ж то Жиди-рандарі у тому не перестали:
На славній Українї всї козацькі ріки заорандували:
Перва на Самарі, друга на Саксанї,
Третя на Гнилій, четверта на Пробойній,
Пята на річцї Кудесцї.
Котрий би козак або мужикісхотїв риби ловити,
Жінку свою з дїтьми покормити,
То не йди до попа благословить ся,
Та пійди до Жида-рандара та поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річцї риби вловити,
Жінку свою з дїтьми покормити.
Тодї ж то один козак мимо шинку іде,
За плечима мушкет несе.
Хоче на ріцї утя вбити, жінку свою з дїтьми покормити.

*) Кумівщина або Кумейщина — то війна козаків з Поляками 1637 р. як була битва під Кумейками.

**) Таляр — велика монета, більша від срібного рубля, а гроші тодї були дорогші як тепер.

То Жид-рандар у кватирку поглядає,
На Жидівку свою зтиха словами промовляє:
„Ей, Жидівочко-ж моя Рася!
„Що сей козак думає, що він у шинок не вступить,
„За денежку горілки не купить,
„Мене Жида-рандара не перепросить,
„Щоб позволив в йому на річці утя вбити,
„Жінку свою з дітьми покормити“.
Тоді то Жид-рандар до козака підхождає,
Козака за патли хватає,
То козак на Жида-рандара скоса як ведмідь поглядає,
Іще Жида-рандара мостивиїм паном узиває:
„Ей, Жиде, каже, Жиде-рандарю, мостивий пане,
„Позволь мені на річці утя вбити,
„Жінку свою з дітьми покормити!“

Тут у думі все на Жида звертаєть ся, — і справді підчас усяких козацьких повстань не жалували козаки Жидів за те, що вони, як оранцарі та панські прислужники, їх обдирали. Але заразом розуміли козаки й селяне, що біда не в Жиді, а в пані, котрий тому Жидови ті шинки, ріки, торги та дороги арендує, каже йому людей на їх вільній, предковічній землі обдирати.

Пани тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, уважали за вільного, — що він не має платити податків, анї панщини робити. Та й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєтности сидїти, чи тільки королївській; чи може він собі горілку та мід варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про инші такі справи. Але всїх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяча, дві тисячі — що найбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру не були вписані, але козакували часами, чи й завсїди, і в походи ходили, і себе нї в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотїли анї панів, анї старост слухати, анї податків платити, анї иншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато козацьких родин, вдів, що їх чоловіки-козаки погинули на війнї, або так повмирали; були великі сїмї нерозділені, з котрих хтось козакував; були при козацьких сїмях так звані підсусїдки, що в козацькому господарстві помагали, особливо як козак у похід ішов. Усї вони хотїли бути вільні, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати. Багато з тих селян, що на Україну

прибували, також у козацтво приставали, щоб бути свобідними від панів: однаково, тут на пограничу мусїли вони бути людьми воєнними, бо все від Татар небезпечно було. Тай усї селяне, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободї жити, против татарських стріл груди свої наставляли, аби бути панами своєї працї на своїй землї, не хотїли тут нїчого про панські порядки чути. Коли пани до них зі своїми панськими порядками починали налазити, вони кидали свої оселї й осїдали ще далї, в порожнїх місцях, або разом з козаками на панів підіймали ся. На козаків вони дивили ся, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила, — як селяне по їх сторонї стануть, то їх нїяке польське військо не переможе. Бо тутешнї селяне були люде відважні і до військового дїла привичні.

Так ото з тих причин і почало ся велике ворогуваннє, а далї й войованнє між козаками та панами на Українї. Пани козаків тїснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки ж при нагодї панські маєтности шарпали. Аж вкінцї прийшло й до більшої війни.

Першу таку більшу війну з панами підняв в 1591 роцї отаман козацький Криштоф Косинський: самого його скривдили пани, відібравши йому маєтність, що він за свою службу від короля дістав, і він з козаками два роки ходив по Київщинї та Волинї та нищив панські маєтки й двори. Казали про нього, що він хотїв від кримського хана і московського царя дістати поміч на Польщу й знищити панів на Українї, аби й духу не було. Але його вбито під Черкасами в 1593 р. По нїм одначе инші отамани козацькі — Лобода, Шавула, Наливайко далї ще більше як два роки ходили по Українї та панів нищили й маєтки їх руйнували. Військо польське тодї воювало на Волощинї, то пани мусїли самі від козаків боронити ся й не могли з ними ради дати. Але волоська війна скінчила ся, і в 1596 р. пішло польське військо на козаків. Старшим у нїм був Жолкевський, пан з Галичини, добрий войовник. Він як найскорше поспішив ся, щоб заскочити козаків не приготованих, до купи не зібраних, як вони по ріжних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по части, таки зібрали ся коло

Київа, перевезли ся за Дніпро й човни потопили та надіяли ся Поляків за Дніпро не пустити. Але київські міщане, яким козаки також докучили, повитягали човни з Дніпра й польське військо перевезло ся за Дніпро.

Тоді козаки пішли в найдальші, порожні ще тоді сторони і стали під Лубнями на Солониці, надіючи ся, що Поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзяв ся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні, або козакам. Він пройшов під Лубні й так заскочив козаків несподівано, що вони отаборили ся на місці дуже недобрім. Обступив їх та почав день-у-день стріляти з гармат на козацький табор. Два тижні держали ся козаки, та бачать, що помочі до них польське військо не перпустить, а в них уже й припасу не ставало, — мусіли з Поляками мирити ся. Стало на тім, що козаки своїх ватажків Полякам видадуть, зброю й скарб також, а Поляки їх свобідно до дому пустять. Козаки так і зробили, та тут показала ся польська неправда: як козаки без зброї вийшли з табора, обпало їх польське військо та майже всїх їх безборонних побило, порізало.

Потім Поляки на соймі ухвалили, щоб війську козацькому більше не бути, аби не мали пани на Україні клопоту. Але дістати козаків, що під Лубнями не були, а пішли на Низ, до Січі, польське військо не могло, і козаки далї собі там пробували. А невдовзї почала ся нова війна в Волощині, і Полякам до неї козаків стало потрібно. Почали їх кликати, але козаки сказали, що підуть тоді тільки, як король відновить давні вільности й права козацькі. Їм те обіцяли, і козаки на війну пішли, а сойм ухвалив, що військо козацьке на-ново має бути. Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тимчасом стали ся такі річі, що очі всього українського народу на козаків звернули ся. Досї тільки українські селяне бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усї, хто хотів боронити права українського народу, до козаків почали звертати ся.

12. Українці боронять своєї віри.

Що Українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люде ріжного стану, міщане, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держали ся, ріжні недогоди терпіли, і всім спільні були кривди, які діяли ся українській народности, її мові й вірі. В тих часах не розуміли так добре як тепер, що можуть бути ріжні віри в народі: можуть бути Українці православні, католики, уніяти, штундисти, — ріжної віри, а всї одного народу, і свій народ будуть любити й для нього всього доброго старати ся. Тоді так міркували: хто руської, православної віри, — той Ру́син, Українець, а хто польської — католицької, той Поляк. І тому, які кривди українському народови в його православній вірі діяли ся, ті найбільше всїм докучали, всїм станам українського народу спільні були, і на них всї українські люде озивали ся.

Я вже казав, що пани й королї польські, слухаючи ся своїх духовних католицьких, собі за обовязок мали, щоб віру католицьку ширити, а православну тїснити, аби православні на католицьку віру приставали. З початку думали вони навіть зовсїм православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держали ся, то королї побояли ся так дуже їх зачіпати. Тоді надумали „унію“, се-б-то — злуку, зєднаннє православної віри з католицькою: щоб богослуженнє, церкви, обряди — все зіставало ся на зверх так як було, а тільки щоб православні слухали ся папи, а в чім ріжнить ся сама віра, вірили, як католицька церква учить (що Дух святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всї душі померших пробувають по смерти в чистилищу і там кари за гріхи відбувають, і инше де-що таке). Справа ся була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні про унію мова, і пізнїйше не раз про се говорено, тільки владики не хотіли на ту унію приставати: бояли ся, що народ їх покине. Але в р. 1590 і пізнїйших знайшло ся між православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз скажу.

Було в тих часах між духовними і взагалї в церковних дїлах великі непорядки, не тільки у нас на Українї, а й по инших краях: в Польщі, в Нїмеччинї, Франції, Анґлїї, — у католиків ще гірше, нїж у православних. Починаючи від простих священиків і монахів аж до найвищих владиків і самих пап, духовні покинули побожне життє, журили ся більше тим, щоб більше грошей зібрати та жити роскішно, багато; люде через те перестало духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по євангелїю жити. Майже вся Нїмеччина, Анґлїя, Швеція від католицької церкви відпадали й собі окремо від папи й католицької церкви свої церкви позаводили.

У нас на Українї люде також шукали способу на поправу православної церкви, бачучи, який непорядок іде від самих духовних і ще більше — від короля та польських панів, що в православні церковні справи мішали ся та на священиків і владиків часом людей зовсїм нїкчемних настановляли. Почали до того брати ся брацтва. Ті брацтва по ріжних містах між міщанами закладали ся для помочі бідним і для побожного життя. Хто вписував ся до брацтва, складав до скриньки брацької невелику вкладку на церкву, на бідних; в свята сходили ся братчики на брацькі розмови, убогим помагали, а умерших братчиків усїм брацтвом ховали. Мали часто вони в своїм нагляді й опіцї православні церкви, і тепер думали над тим, як би порядок в православній церкві поправити. Найпершим способом до того уважали вони просвіту: котрі брацтва були більші, ті закладали друкарнї, друкували книги, вишукували людей учених, заводили школи. Духовенство і самих владиків напоминали, аби порядок в церкві був, аби на священиків ставили людей чесних і розумних, аби маєтків церковних не уживали на свої роскоші, але на церкву, на школи, на бідних обертали. Найбільше й найславнїйше брацтво в тім часї було львівське: воно мало друкарню, заложило гарну школу, де вчило славянської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього брацтва, бо воно не тільки що не слухало ся його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унїю, щоб не мати клопоту з брацтвом.

Православні владики тодішні були здебільшого люде, що йшли в ченці, на владицтва — не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби жити роскішно та багато з церковних грошей. Заходи брацтв коло церковного порядку більше їх гнівали, як тішили. Не досить іще було біди від Поляків, а тут іще від своїх: міщане — братчики, шевці та кожемяки, як їх владики прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріярх константинопольський, старший над українською церквою, замісць щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє. Давнійше патріярх в справи української церкви не мішав ся, й митрополит з владиками правили зовсїм по своїй волї, але тепер патріярх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, де-яких владиків насварив і також загрозив, що скине. А що не знав справ тутешнїх, то часом і невпопад зробив, і владиків роздражнив. А тимчасом король, пани, урядники польські — всї докучають владикам, — чи то навмисно, щоб змусити їх до унїї, чи тому, що звикли православну віру зневажати. Католицька церква тодї вже встигла поправити ся в Польщі, і католицькі священики та єзуїти — монахи католицькі, що старали ся всякими способами силу католицької церкви скріпити, багато православних переманювали на католицьку віру, — між ними й панів, які ще між Українцями полишались. Вони намовляли на унїю й православних владиків: король обіцював, що владики тодї будуть мати таку-ж честь і силу, як владики (біскупи) католицькі; що тодї анї патріярх, анї хто не буде мати до них права, а брацтвам король накаже, аби у всїм були своїм владикам послушні. І справдї, майже всї владики православні на се злакомились і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унїю пристати.

Та коли довідали ся про се православні, то брацтва, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люде зняли голосний крик, що вони унїї не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні сих владиків за владиків більше не хочуть уважати. З панів особливо Константин Острозький (молодший) додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унїї не прий-

мали, та обіцюючи й оружною рукою православної віри боронити. Де-які з владиків, настрашивши ся тим, відкинули ся від унії, инші ж знову, покладаючи ся на поміч короля та панів польських, далї стояли при унії. В 1596 р. зложено собор у Берестї: ті владики, що до католиків пристали, проголосили унію; инші, разом із православними панами, священиками й послами з ріжних країв і від самого патріярха, заявили, що унії не приймають, а тих владиків, що унію прийняли, патріярші посли засудили, що не мають бути більше владиками.

Так розділили ся владики на уніятів і православних. Уніятів з початку ніхто не хотїв слухати, й православні хотїли їх скинути, але король обстав за уніятами, скинути їх не позволив, навпаки — велїв священикам і людям слухати тих владиків-уніятів, а непослушних їм священиків казав скидати; брацькі церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніятам. І так незадовго всї старші місця заняли уніяти, а як вмерли ті владики, що при православних зістали ся, то православні зовсїм без владиків лишились.

13. Козаки боронять віру і права українського народу.

В польській державі пани здавна велику силу взяли — тільки вони державою правили і тільки пани-шляхта в нїй право мали, а прості люде нїчого не значили. Тому й брацтва наші доти силу мали, доти могли противити ся владакам-уніятам, всякому начальству й самому королеви, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, — які ще держали ся свого народа й своєї віри. Так само й духовенство — священики, ченцї доти унії противили ся, поки у православних панів поміч та оборону мали. На соймах православні пани раз-у-раз виступали против унії й не давали королеви до решти придушити православну віру.

Але в тих часах, як унія настала, зводила ся й решта того українського панства. Лакомили ся на пануваннє польське,

на ту честь та вигоду, яку їм польщина могла дати, та й польщили ся самі. Вчили ся в польських, особливо єзуїтських школах, женили ся з Польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали Поляками та разом із ними на український нарід насідали. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога як перевертень, перекінчик, що свого відцурав ся. Не минуло й пятьдесяти літ, як Волинь та Київщину прилучено до Польщі, а в них уже й не лишило ся анї трохи можного українського панства, котре-б хотіло та могло боронити український народ, хиба якісь дрібні панки — шляхта полишали ся, які між можними панами так само сили не мали.

Були тоді в великій трівозї всї, кому дорогі були українські справи. Особливо їх трівожила справа православної віри, за яку бороли ся вони, як за першу ознаку української народности. Повмирали останні православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніяти все в більшу сьмілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть із учених духовних. Не було анї перед тим, анї потім короля, який би так слухав ся католицьких ксьондзів та єзуїтів та старав ся так викоренити православну віру, як тодішнїй польський король Жиґимонт III: всякі насильства над православними позволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештувати, — бо, мовляв, мусять бути послушні своїм законним владикам уніятам. Православні Українці шукали помочі в заграничних православних володарів: у молдавських воєводів, у московських царів, — але ті лише грошима їм могли помогти. Одинока сила, яка на Україні ще була, — се була козаччина, тому й православні братства, духовні, міщане, пани-недобитки починають звертати ся до козаків у всяких справах українських, чи що до віри, чи що до иншого. Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав, та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, — або як тодї ще казали, — руського народу. А що тоді такою найважнійшою національною, всенародньою справою вважала ся оборона православної віри, що була, як я сказав, мов-би ознакою української народности супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну

віру від уніятів. Коли, приміром, до Київа приїхав уніятський протопіп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо забють його „як пса“; той не послухав ся, і козаки його справді втопили в Дніпрі і церкви православним вернули. Тому то унія скрізь брала гору над православними, а в Київщину уніяти навіть заглянути не сміли, боячи ся козаків. Через те Київ стає головним огнищем українського церковного життя. Львівські братчики ледве вже могли себе оборонити, то саме тоді в Київі закладає ть ся брацтво, школа, друкарня, а гетьман тодішній — Петро Сагайдачний бере братчиків у свою опіку: з усім військом козацьким він вписав ся до київського брацтва. Але найбільшу поміч він зробив православній церкві тим, що як в 1620 р. переїздив через Київ єрусалимський патріярх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владиків на місця умерших або тих, що на унію перейшли. Патріярх се й зробив під охороною козацького війська, і так відновлено православну церкву. Боячи ся козаків, король не важив ся чіпати тих православних владиків; кілька літ сиділи вони в Київі під охороною козацького війська, а по смерти того короля Жиґимонта від нового короля Володислава козацькі посли й инші українські депутати вимогли, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали пробувати.

Та Київ зістаєть ся і потім, під охороною козацькою, столицею українського життя. Багато в тім часї зробив для нього новий митрополит Петро Могила. Давнійшу брацьку школу він побільшив, намножив учителями, посилав на науку в чужі краї православних ченців, аби вони могли бути вченими людьми, вчителями, письмениками. Школа ся пізнійше звала ся Могилянською академією, на память трудів Могилиних; вона є й досї в Київі, тільки тепер там учать ся на попів, ченців та на архиєреїв, а тоді учили ся в ній всякого стану люде — була вона на ті часи як університет, і студентів у ній бувало більше тисячі, з них виходили потім і духовні, і світські, навіть воєнні люде.

Українці мали тепер школу не гіршу від польських; з неї виходили письменні й учені люде на всю Україну. Також друкувало ся в Київі багато книжок — на цілу Україну. Окрім книг церковних виходили тут ріжні книжки в оборону православної віри проти католиків і уніятів. В 1674 р. надруковано тут і першу історію України — називала ся вона Синопсис; що правда, в ній українська історія була помішана з московською, а багато де чого бракувало, але, за браком ліпшої, її потім багато разів передруковували.

Перший раз, по багатьох літах, відколи впала українська держава, дух уступив в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось добитись і свого оборонити. Почув, що є він на світі, почули свою одність ріжні землї українські й ріжні стани української людности. А на переді українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла тепер козаччина.

14. Козацькі війни перед Хмельниччиною.

Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави як за Сагайдачного. Правительство польське зайняте було війною в Московщині (в тім часї Польща за-мало не знищила Московської держави), в тій війні були йому потрібні козаки, й за те позволяло воно їм на Україні робити що хочуть, — не так позволяло, як не боронило. Україна київська й заднїпрянська була в козацьких руках, були вони тут панами, й пани польські, на них оглядаючи ся, не важили ся й селян тїснити в сусїдстві козаків. Тому й селянство тутешнє було далеко свобіднїйше та достатнїйше, ніж на Волині та в Галичині, не дуже то позволяло панам над собою коверзувати й на кождий поклик готово було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило. Козаки тодї найбільше на турецькі землї ходили, аж до Константинополя та Синопу (в Азії). В 1614 р. знищили вони Синоп, попалили арсенал, де всякі військові й корабельні запаси зберігали ся, й наробили Туркам шкоди на яких 40 міліонів. На другий рік

на 80 човнах напали вони на околиці Константинополя, султанської столиці, попалили кораблї, які там при березї стояли, знищили передмістя й пішли собі; турецькі кораблї погнали ся за ними, наздогнали їх коло Дунаю, але козаки їх не злякали ся: кинули ся на турецькі кораблї, порубали й забрали в неволю Турків, що були на тих кораблях, а самі кораблї привели під турецьку кріпость Очаків (стояла на устю Днїпра) і тут, на очах Турків, їх спалили. І инші такі походи робили.

Турецький султан дуже гнївав ся за се, грозив ся королеви Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку, насилав Татар на Україну. Нарештї в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнївали ся на Польщу тодї й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом проти турецького, але Турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито. Потім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на Поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тодї мусїв приобіцяти король Жиґимонт козацьким послам, між иньшим і те, що ново-поставлених у Київі митрополита та владиків не буде чіпати і не боронитиме їм православною церквою правити. Тодї Сагайдачний пішов помагати польському війську. Військо польське стояло за Днїстром, в теперішнїй Бесарабії, під Хотином, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з Поляками не дали ся йому; особливо козаки при тім просто чуда робили. Султан помирив ся з Поляками й пішов назад. Всї в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнила ся від небезпеки, що Сагайдачний спас Поляків від останньої біди.

Але Сагайдачний умер по кількох місяцях, ранений у тій війнї з Турками. Поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не бояли ся, як їх козаки приборкали. Війна московська теж скінчила ся. Тимчасом пани з України скаржили ся на козаків, що через козаків не можуть хазяйнувати, бо селяне їх не слухають ся. Правительство польське почало знову жадати по давньому, щоб козаків не було більше понад те, що

в реєстр вписано, а инші — щоб своїм панам були послушні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, Турків і Татар не зачіпали, і таке иньше. Козаки не слухали ся, й 1625 р. прийшло до війни. Польське військо, як за Жолкевського, поспішило ся скорим маршом, доки ще козаки постягали ся; були битви коло Крилова і Крукова, на границї теперішньої Київської ґубернії з Херсонською; з обох боків багато погинуло людей, і потім почали ся переговори. Козаки згодили ся, аби їх не було більше понад 6 тисяч, і обіцяли на чужі землї не ходити; надіяли ся вони, що зачнеть ся незадовго нова війна у Польщі з Швецією, й Польща сама буде як найбільше козаків потрібувати, а ті умови в непамять підуть. Так воно справдї й стало ся, і козаки знову робили на Українї, що хотїли. По війнї шведській пробували Поляки козаків приборкати, але в тій війнї (1630) Полякам пощастило ще меньше як у попередній; про сю війну оповідали потім, що як козаки з Поляками стояли під Переяславом, то Тарас гетьман козацький в ночі Поляків побив (Тарасова ніч зветь ся).

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки як та хмара Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба, ревнула гармата;
Прокинулись Ляшки-панки — нікуди втїкати!
Прокинулись Ляшки-панки та й не повставали:
Зійшло сонце, Ляшки-панки покотом лежали.

Скоро потім умер старий король Жиґимонт, і гетьман тодїшній Петражицький-Кулага, чоловік тямущий, багато пільг добив ся для українського народу. Хотїв він ще більше: аби депутати козацькі до всяких справ державних до сойму були допущені і в нїм голос мали. Але того пани не хотїли позволити. Та скоро потім козаки Кулагу скинули, бо здавало ся їм, що він занадто попускає панам — хоч у тім він був невинен. Тодї було роздвоєннє між козаками: реєстрові хотїли, щоб не дражнити Польщі і де-що попускати їй, аби не прийшло до нової війни та на гірше не обернулось. А инші не хотїли на те зважати. Скоро потім козаки нереєстрові, пішовши на море під проводом Сулими, знищили кріпость Кодак, що поставили Поляки коло

порогів Дніпрових (саме коло Кодацького пороту), аби козаків на море не пускати. То реєстрові самі їх приборкали, аби до нової війни не допустити (1635).

Але війна таки розгоріла ся — два роки пізнійше. Польща тоді війни свої покінчила і для порядку ніби своє військо по кватирах на Україні поставила. Та від тих польських вояків завсїди тільки непорядки виходили, бо наприкрили ся вони людям, забирали від них всячину, зневажали. Повстаннє зачав гетьман Павлюк, скликаючи всїх „благочестивих" (так православних звали), аби на Поляків повставали. Сила народу тоді повстала, — приставали до козаків, побивали панів та панське військо по кватирах. Повстаннє було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, і Потоцький, що командував польським військом, почав вішати та голови стинати, хто до повстання ходив. На другий рік одначе повстаннє прокинуло ся ще сильнїйше. Почав його гетьман Острянин. З початку побив він Поляків, але погнавши ся за ними, задалеко загнав ся — не дожидав війська, що з ріжних боків до нього надходило. Поляки ті ватаги побили, а потім самого Острянина під Лубнями погромили. Тоді узяв провід в війську козацькім Дмитро Гуня, славний войовник. Він військо козацьке відвів над Дніпро, і тут в такім гарнім місцї табором став і так добре се місце укріпив, що Поляки ніяк не могли козакам нїчого зробити. Шість тижнїв так козаки боронили ся тут, і силу польського війська побили. Та тільки те підрізало Гуню, що Поляки заступили дорогу й погромили військо, що з Запорожа з поживою та запасами військовими до Гунї йшло. Як се стало ся, Гуня мусїв піддати ся, бо вже козаки не мали що їсти, анї чим стріляти, — тільки на ту поміч надію покладали.

Поляки на козаків за ті дві війни дуже розгнївали ся — де могли, не жалували, чи силою, чи підступом нищили, рубали. Тепер же надїяли ся задавити їх до остатку. Зовсїм скасувати військо козацьке, як у 1596 р. були ухвалили, Поляки не хотїли: переконали ся, що без нього не обійдуть ся. Але хотїли його держати в руках. Всю вищу старшину над козаками з Поляків понастановляли. Реєстр списали і всїх, хто до того реєстру

не попав, з козацтва виключили; повписували ріжних своїх повірників, а кому не вірили — в реєстр не вписали. Військо польське по Україні розложили — аби козаків пильнувало. Кодак на Дніпрі наново відбудували і залогу з реєстрових на Запорожі поставили, аби в степах ніяка сваволя козацька не підняла ся. І здавало ся, справді придушили козаччину, а з нею цілу Україну.

15. Хмельниччина.

В такій неволї прожила Україна цілих десять літ. Трапили ся такі спокійні часи, що Польща нї з ким війни не мала, козаків не потребувала, а військо польське могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав вправдї хотїв війну з Турками почати і козаків до того взяти, але пани йому не позволяли. Він навіть до старших козацьких листи писав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з Турком зачала ся. Але старшина знала, що пани не хочуть, і листи затаїла, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотїли; множили ся села й хутори в їх маєтках, збільшало ся число їх „підданих“; заводили вони двори й фільварки, накладали на селян ріжні оплати та ладили ся завести панщину.

Але тільки до часу те все держало ся. Україна угинала ся під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяне були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки „випищики“, се-б-то з реєстра виключені, тільки хвилї чекали, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених не платила. Духовні й міщане відказували на кривди, які від уніятів і католиків православній вірі і людям українським діяли ся. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед ріжних кривд, які українським людям діяли ся, „натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу“. А був тим чоловіком сотник козацький чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить учений, в війську козацькім заслужений; в пізнійшім показав він себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. За повстання Павлюка був він військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козак найвище що міг тільки сотником бути, — був сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський. Намовив він старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботів, бо його мовляв попередній староста дав батькови Хмельницького не на віки, а тільки „до ласки“. І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людий, коли самого Хмельницького не було дома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер. Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до вязниці і навіть свого життя він був непевний. Тоді, викравши ся з арешту, удав ся він на Низ. Як старий козак, знав він там усї входи і виходи, і став збирати всїх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року на 1648.

Хмельницького на Україні добре знали, і з ріжних боків почали стягати ся до нього люде, Поляками покривджені. Поляки вислали були на нього козаків, щоб зловити його, але й козаки самі до Хмельницького пристали. Потім він до Криму удав ся. З давнїх часів полонив він був сина одного татарського мурзи (пана) на війнї й держав його у себе; через того мурзу він тепер став накликати Татар іти разом із ним на Поляків. Хан тоді був недобрий на Поляків, бо довгий час грошей йому не давали; до того в Криму був голод, і Татарам хотїло ся хоч війною поживити ся. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пішле йому в поміч перекопського мурзу Тугай-бея з великим військом. Велика се річ була для козаків; нераз уже й перед Хмельницьким ріжні гетьмани козацькі старали ся від Татар на

Поляків поміч дістати, та се їм не вдало ся, а Хмельницькому вдало ся. З тою вістю поїхав Хмельницький у Січ, де стояла залога з реєстрових; оповів він їм і те, що сам король хотів би від козаків помочі, бо дуже його пани обсіли, і він потайки до козаків писав, та один зі старшини — Барабаш ті листи затаїв. Пристали тоді й реєстрові в Січі до Хмельницького та його за гетьмана окликали. Кодак обложили й здобули пізнійше, тепер же до походу на Поляків почали лагодити ся, щоб польські порядки на Україні знести й давні вільности вернути.

Тимчасом старший над військом польським (гетьман коронний називав ся) Потоцький, прочувши про се, почав ладити ся й собі до походу. Весною вислав він наперед свого сина Стефана на Хмельницького з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драґунами виправив Дніпром човнами, а сам зі своїм помічником (гетьманом польним) Калиновським збірав головне військо і з ним поволі на полудне під Чигрин посував ся, чекаючи вістей від сина. Тим часом син його в велику біду попав ся. Надіючи ся на свої сили, йшов він не питаючись. А тимчасом Хмельницький його несподівано зі своїм військом і Татарами на Жовтих водах обступив. Козаки реєстрові, що в тім війську були, до Хмельницького прилучили ся, а й ті, що Дніпром плили — реєстрові та драґуни, також з Українців набрані, теж до Хмельницького пристали. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький на урочищу „Княжі байраки“ зробив йому засідку, казав рови покопати на дорозї, й там табор польський як загруз, як козаки Поляків обпали, то сливе ніхто цїлий не вийшов. Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив Хмельницький на нього й погромив також до решти. Обоз, гармати — все забрали козаки. З цїлого війська ледве кілька сот утїкло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Калиновський — обидва в руки козацькі попали, — Хмельницький віддав їх Татарам. Як у думі співаєть ся:

Тоді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана ізвязали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:

„Гей пане Потоцький, чом у тебе й досї розум жіноцький!
„Не вмів ти єси в Камянцї Подільськім пробувати,
„Печеного поросяти, курицї з перцем та з шафраном уживати,
„А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,
„Житньої саламахи з туслуком*) уплїтати,
„Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
„Щоб навчили тебе кримські ногаї сирої кобилини жувати“.

Ще такого не бувало на Українї. Не тільки все українське панство, а й цїла Польща зістала ся без війська й оборони; як би козаки схотїли, могли-б за кілька день безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тодї не мав у гадцї нищити Польщу. По побідї корсуньскій він пройшов до Білої Церкви й став тут табором.

А навколо Україна як море хвилювала ся. Підіймало ся селянство, зброїло ся, побивало або проганяло панів та Жидів-арендарів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Українї. Тїкали пани куди видно, аж над саму Вислу — як у піснї співаєть ся:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислї,

з усїх країв туди збігши ся. Инші знову, в кім ще дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духа панського та польського на Українї тій, що близше Днїпра, а люде українські співали:

Та не має лучче, та не має краще,
Як у нас на Вкраїнї!
Та не має Ляха, та не має пана —
Не буде ізміни!

Або останнї слова ще й трохи инакше співали:

Та не має Ляха, та не має Жида,
Не буде унії.

---

*) Сіль у водї розведена, щоб рибу солити.

16. Україна відриваєть ся від Польщі.

Хмельницький і його товариші, як повстаннє розпочинали, то не мали иншої думки, як тільки те, щоб вернути вольности козацькі й порядки зперед повстань 1637—1638 рр. та прикоротити трохи пануваннє польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би помогти козакам, та не може через панів — отже треба панам трохи нагнати холоду. Тому по своїх побідах Хмельницький розписав листи до ріжної старшини польської, де виправдував ся з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольности, виплатили незаплачену плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з Турками). Просили отже небагато, та сподівали ся, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи инших постанов польських пильнувати не буде.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравши ся на вибір короля, одним разом казали козакам чекати зі своїми справами до нового короля, а другим разом ухваляли військо збирати на козаків. Тому Хмельницький, сподіваючи ся нової війни, рушив зпід Білої Церкви на Волинь. Тут напало на нього польське військо під Пилявцями. Військо було велике, але нездале. В першій же битві потратили Поляки стільки свого війська, що постановили відступити. Але поки ладили ся до того відступлення, вночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі почали тікати, куди видко. Тікали без памяти, лишивши козакам пребагатий табор. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирали ся пани на той похід, як на весіллє, а не на війну: везли зі собою дорогоцінні убори, дорогу посуду і всяку всячину. І все те козакам дістало ся.

Польща знову зістала ся без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись — по доброму справу кінчити. Він пройшов із військом в Галичину, де також люде підняли ся на панів, потім у Холмщину, та

чекав вибору нового короля. Він радив і голос свій подавав за брата покійного короля Володислава — Яна-Казимира, й справді його Поляки вибрали. Але се не було добре для України, бо був той Ян-Казимир до України неласкавий. По своїм виборі він написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертав ся, а він, король, до нього висилає послів, що всї потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радости й військо своє завернув на Україну. Сам він поїхав до Київа, де його всї з великою радістю й честю витали, як освободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей Жидів увільнив із неволї єгипетської, так Хмельницький визволив Україну з неволї лядської, — казали на Українї.

В Київі Хмельницький прожив кілька місяців. Там тодї зібрали ся з України люде найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні і прихильні. Розмовляючи з тими людьми, та з патріярхом єрусалимським, що там тодї пробував, Хмельницький став инакшими очима дивити ся на справу. Досї він мав перед очима тільки справу козацьку; тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільненнє від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свобідно і сам собою правити, під охороною козацького війська. „Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький: — вибю з лядської неволї увесь наш народ руський (се-б-то український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (а ми знаємо, що в тім часї православна віра уважала ся за ознаку української народности). Поможе менї в тім увесь простий народ аж по Люблин, по Краків, і я його не відступлю, бо то права рука наша“.

В лютім (февралї) 1649 р. приїхали королївські посли, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотіли з ним умовляти ся, які мають бути порядки між козаками. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсїм увільнити Україну від польських панів і зробити з неї самостійну, окрему державу. Він не схотів і умовляти ся з тими послами, відіслав їх нї з чим; сказав, що буде війна. Натомісць вислав послів до инших держав: до Туреччини, Московщини,

Швеції, Угорщини, намовляючи їх воювати Польщу разом із Українцями.

Війна почала ся під літо — війна велика, найважнійша, яка коли небудь на Україні досї піднїмала ся. І з української і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на життє і на смерть, буде рішати ся доля України й Польщі. На Україні надднїпрянській усе, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрав ся сам хан із усею ордою, сподіваючи ся великої здобичі по торішнїх побідах Хмельницького. В Польщі король скликав на війну всю шляхту і сам хотів вести її в похід. Але король був до війни нездатний, а Хмельницький — великий войовник. Іще шляхта в похід не зібрала ся, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границї Волинї й Галичини, й притис його так, що воно ґвалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусїв іти на поміч, хоч не мав іще з собою всього шляхецького війська. Але Хмельницький, довідавши ся про се, лишив частину війська під Збаражем, а сам із Татарами непомітно, серед мраки й дощу, зайшов королеви дорогу коло Зборова. Обступив його військо і почав битву. Страшно тут Поляків погромлено. Королеви з рештою війська не було виходу. Та зрадив Хмельницького хан. Король післав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступив ся від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, позволив ханови забрати скільки схоче в неволю людей з України і з усїх польських земель. Хан пристав на се й король добив із ним торгу: заплатив йому золотом і українською кровю. Став хан Хмельницькому казати, аби помирив ся з королем, а инакше Татари злучать ся з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нїчого робити. Мусїли мирити ся з королем.

Списали таку умову, звану Зборівським трактатом: козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати де хочуть у воєводствах Київськім, Браславськім і Чернигівським (землях побожських і надднїпрянських), а військо польське в ті землї входити не має; начальство в тих землях має бути з православних (Українцїв); унїю мають знести; хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усїм иншім мають лишати ся старі польські порядки.

Засмучений вертав ся Хмельницький з козаками на Україну. Не того вони хотіли. На Україні ж не знали, що то Хмельницький тільки з біди, через хана, згодив ся польські порядки на Україні прийняти, і на Хмельницького відказували. Думали, що то він позволив Татарам на Україні брати невольника, і за се його кляли. Таку пісню зложили:

Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
Що велїв Ордї брати дївки й молодицї!
Парубки йдуть, гукаючи, а дївчата, співаючи,
А молоді молодицї старого Хмеля проклинаючи. . .
Бодай тебе, Хмельниченку, перва куля не минула,
А другая устрелила, у серденько уцїлила.

Але люде не знали правди. Як то в думі співаєть ся:

Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тодї ж то не могли знати нї сотники, нї полковники,
Нї джури козацькії, нї мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький
Батю Зинов Богдану Чигиринський
У городї у Чигиринї задумав вже й загадав.

Побачив він, що українські люде таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, а йому, Хмельницькому, за се кінець зроблять. З другого-ж боку й польські пани не хотіли Зборівської умови приймати, — мовляв у нїй за-багато козакам і Українї попущено. Тож Хмельницький далї шукав помочі на Польщу по инших державах та від Польщі доконче хотїв відірвати ся.

Вже на другий рік (1650) почала ся нова війна з Поляками, але знову хан зрадив Хмельницького під Берестечком, і знову Хмельницький мусїв із королем мирити ся. Се звав ся Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Та сповняти його Хмельницький не хотїв і в 1652 р. нову війну зачав. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотїв ніяких трактатів із королем укладати. Досї він не мав иншої помочі як тільки від Татар — та й більше біди від них

було, як помочі. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірив ся з Хмельницьким Польщу воювати, а скоро по тім сподівав ся Хмельницький помочі і від Швеції та з Угорщини. Тому не хотів більше з Польщею мирити ся.

17. Україна злучаєть ся з Московщиною.

Хмельницький сливе від самого початку війни намовляв Москву на Польщу. Московському цареви й хотіло ся, й бояв ся він з Польщею зачинати. Хотіло ся, бо сподівав ся від Польщі щось здобути. Давні московські царі були з київського княжого роду, й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землї, що за давнїх часів до київських князів належали. До того-ж Польща недавно, за короля Жиґимонта, багато краю від Москви забрала, і се хотіло ся Москві теж назад вернути. Але й бояла ся вона тої війни. При тім же Хмельницький хотів тільки помочі на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, то хотіла, щоб Україна прилучила ся до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотіло ся як найскорше Москву на Польщу напустити, й для того годив ся він піддати ся з Україною під зверхність московського царя й злучити Україну з державою Московською. І з кінцем 1653 р. повідомив його царь, що він порішив прийняти Україну під свою зверхність і разом з Українцями воювати Польщу, тай вислав своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької і від усіх людей прийняти присягу московському цареви.

Московські бояри приїхали до Хмельницького до Переяслава, і дня 8-го січня скликав Хмельницький козацьку раду. На нїй ухвалили пристати до Москви з тим, щоби царь зоставив Україну при її вольности і не видавав її ворогам. Тодї бояри закликали всїх до церкви, щоб присягти цареви. Але Хмельницький зі старшиною зажадав, аби наперед бояри за царя присягли, що він вольности й порядків України порушати не буде й ворогам її не видасть. Такий порядок в Польщі був, — тай

скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати. На те бояри сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський царь — „самодержець" і присяги своїм підданим не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що царь не хоче присягти на захованнє свободи України. Але що бояри таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман зі старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі, — згодили ся присягти й так. Постановили, що пізнійше вони до Москви своїх послів пішлють і ті з царем і боярами умовлять ся що-до українських порядків, прав і вольностей. На тім вони присягли, й потім по инших громадах і селах люде присягли московському цареви.

Незабаром потім вислав Хмельницький зі старшиною тих послів до Москви — умовити ся що-до дальших порядків на Україні, як мають бути. Сі роки — від самого повстання — Україна жила як самостійна держава: вибраний гетьман правив із радою старшини й військовою радою всім краєм. Хмельницький зі старшиною хотіли й на далі задержати такий устрій, — щоб Україна собі самостійно правила ся сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свобідного устрою. Московське правительство лишило поки що на Україні далї все в управі гетьмана й козацької старшини, але щоб так на завсїди мало бути, на се не дало згоди. Згодило ся натомісць на инше: щоб гетьмана військо козацьке свобідно вибирало, щоб Україна з гетьманом сама мала зносини з иншими державами, як самостійна держава; щоб війська козацького було 60 тисяч. Але заразом прислала Москва до Київа своїх воєводів з військом, нїби то України боронити, а більше щоб України й самого гетьмана пильнувати. Ті воєводи побудували собі осібну кріпость у Київі й гетьмана нї в чім не слухали ся. Таких воєводів із військом хотіло московське правительство поставити й по инших більших українських городах.

Хмельницький зі старшиною скоро побачив, що йому з Москвою не по дорозї: чого иншого він хотїв, а що инше вона задумує. Він хотїв, щоб Україна, відірвавши ся від Польщі, зістала ся свобідною, самостійною державою, а від Москви хотїв підмоги, щоб усї українські землї від Поляків відібрати і до купи злучити. А московські бояри хотїли Україну помаленьку до рук своїх узяти й правити нею, як иншими землями правили. Україною вони мало журили ся, а хотїли землї білоруські забрати від Польщі (чи властиво від Литви, що з Польщею від 1569 р. була тїсно злучена). Се їм ішло добре, тим більше, що на Польщу напала тодї ще й Швеція. Тодї Поляки почали з царем переговори: обіцяли йому, що виберуть його польським королем, так щоб він польських земель уже не нищив. Царь на се пристав, повірив і зробив перемирє з Польщею. Козаки знали, що Поляки не виберуть царя королем, але бояли ся, що заприязнивши ся з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнївали ся на Москву за се перемирє.

Тому Хмельницький шукав нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотїв розірвати. Під Польщу він вертатись ніяк не хотїв. Як його король намовляв під Польщу вернути ся, він йому таку байку сказав: „У одного чоловіка жив у хатї вуж. Він був домашнїй, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хатї. Раз хлопець їв молоко, вуж приліз і став собі хлептати; хлопець ударив ложкою вужа, а той зі злости вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господарь і схотїв зарубати вужа, але відрубав йому тільки хвоста, а вуж утїк. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вести ся тому господареви, — пішло нещастє за нещастєм. Сказали йому, що се через те, що він образив вужа. Тодї господарь став мирити ся з вужем, поставив йому молока. Але вуж наїв ся і знову в нору сховав ся. — Вже, каже, не буде між нами давньої приязни: тобі твого сина не забути, а менї — мого хвоста; живім кождий собі сам, у добрій згодї і один другому помагаймо, а більшого вже нїчого не видумаєш. — Так і Поляки, — казав Хмельницький, нехай нас лишать, нехай зречуть ся всеї України, то ми будемо їм по силї помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що-ж! — Коли в Польщі хоч сто панів

лишить ся, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть“.

Тому Хмельницький шукав инших союзників, помічників на Поляків. Він пересилав ся з Туреччиною, Швеціею, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Він розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не попустить. Нарешті зі Швеціею й угорським (семигородським) воєводою Ракочієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землї поділити. Тимчасом Москва встигла помирити ся з Польщею, як я сказав, і разом із нею зачала воювати зі Шведами. Вона накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпав ся, а воював Шведів. Але Хмельницький не послухав і зачав війну з Польщею, на спілку зі Швеціею й Ракочієм, а проти Москви. Так мала злука України з Москвою розірвати ся. Але саме в тім часї умер Хмельницький, 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часї вмер він, і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові, в церкві, що він побудував. Але кілька років пізнїйше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кости й попіл по вітру розвіяти — за те, що він Україну від Польщі відірвав. Але Польщі то нічого не помогло.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка, — „нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом“. Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем.

18. Що діяло ся на Україні по смерти Хмельницького.

Так опинила ся Україна в великій замотаниї. Хотіла вона жити свобідно, по своїй волї, але з одного боку протягала до неї руки Польща, не хотячи пустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під

короля вернула ся. З другого боку й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, упускати не хотїла. Але вернути ся під Польщу, — значить пани на Україну вернули ся б, почали підданство та панщину заводити: від того б вони нї защо не відрекли ся. Під Москвою бути — московські бояри Україну своїми воєводами та залогами обсадять, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Українї, скоро тільки ті воєводи зявили ся, зараз почали ся сварки, що воєводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кривд і здирств Москви нема людям просвітку.

Старшина козацька відразу, ще за старого Хмельницького, поміркувала, що під Москвою не буде Українї свободи. Тому вона не від того була, щоб із Польщею прийти знову до ладу. Але українські люде й чути не хотїли про Польщу, і на старшину невірно дивили ся за її переговори з королем. Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною. Його наступники на гетьманстві не були такі розумні й думали, що можна й під польського короля вернути ся, тільки забезпечити, аби Україна мала свою автономію: мала свою виборну осібну управу, в яку-б Поляки не мішали ся, а правили б Україною гетьмани й инші власти, вибрані військом і українським людом. Таку умову й зробив незабаром по смерти Хмельницького новий гетман Виговський в Гадячі, в 1658 р. (називаєть ся — Гадяцька умова).

Але люде на Українї — тій, що з під Польщі вибила ся*), як я казав уже, анї чути про Польщу не хотїли. Вони думали, що старшинї замануло ся панувати на Українї над народом разом з польськими панами, і не хотїли старшини слухати. Як Виговський, умовивши ся з Поляками, підняв повстаннє на Українї проти Москви і навіть сильно побив московське військо під Конотопом, то українські люде, особливо на лївім боцї

*) Волинь, Галичина й більша частина Поділля під Польщею зіставали ся. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорило ся: знай Ляше, що по Случ — то наше.

Дніпра (в Полтавщині та Чернигівщині), здебільшого не хотіли за ним іти, не хотіли під Польщу вертатись. Військо козацьке скинуло Виговського, кажучи, що се панський, старшинський гетьман, та вибрало назад Юрка Хмельниченка. Ще воєводів і стрільців московських добре тоді люде не зазнали, — як же зазнали, то кілька років пізнійше уже на них самі бунтували ся і скрізь їх по Україні побивали. Та все таки від тих воєводів не сподівали ся такого лиха, як від польських панів. А московські воєводи навмисно ще більше людей від старшини відводили: казали людям, що старшина хоче їх своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а царь хоче їх боронити від старшини, щоб вони від неї кривди не мали.

Те роздвоєннє, що люде й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинало та ворогам на поталу давало. То правда, що старшина дивила ся на польські чи московські порядки (де також пани-поміщики, бояри, людей у тяжкому кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщикувати: хутори закладала, людей осаджувала на них та казала собі чинші чи осипи давати, в господарстві помагати. Не минуло яких пятьдесят літ від того часу, як український народ, з Хмельницьким повставши, панів повиганяв з України і землю всю, що була панською, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублило ся, що землї позасідало, поробило людей своїми підданими і вже до панщини почало нагинати. Сей панський дух в старшині почули українські люде дуже скоро і тому не хотіли слухати старшини. Є така гарна старосвітська дума, про Хвеська Ганджу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена недовго по смерти старого Хмельницького і з неї видко, як тоді вже люде на Україні невірно дивили ся на старшину, прозиваючи її Ляхами за панський дух. В думі оповідаєть ся, як зайшов бідний обдертий козак до черкаської коршми:

Там пили три Ляхи, дуки-срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополенко переяславський,
Другий Вітенко ніжинський,
Третій пив Золотаренко чернигівський.
От вони пили-підпивали, з козака-нетяги насміхались,

На шинкарку покликали:
„Гей шинкарко Горовая, Насте молодая!
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай.
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай“.

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

„Гей ви, Ляхове, вразькі синове, ік порогу посувайтесь,
„Мені козаку-нетязі на покуті місце попускайте,
„Посувайтесь тісно,
„Щоб було мені козакови-нетязі де на покуті із лаптями сїсти!“
Тоді Ляхи дуки-срібляники добре дбали,
Дальше ік порогу посували.
Козакови-нетязі більше місця на покуті поступали.
Тоді козак-нетяга на покуті сїдає,
Ізпід поли позлотистий недолимок*) виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду заставляє.

Далї виймає з череса червінцї та закладає ними ввесь стіл. Далї закликав до кватирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий — чоботи-сапянцї, третїй — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Хвесько Ганжа Андибер. Стали його до себе до компанії запрошати та медом-горілкою частувати.

То він теє од дуків-срібляників приймав, сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
„Ей шати, мої шати, пийте, гуляйте!
„Не мене шанують, бо вас поважають:
„Як я вас на собі не мав,
„То й чести від дуків-срібляників не знав.“
Тоді то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:
„Ей козаки, каже, дїти, друзї, молодцї!
„Прошу я вас, добре дбайте,
„Сих дуків срібляників наче волів ізза стола виводжайте.
„Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,
„Щоб вони мене споминали, мене до-віку памятали!“
Тоді ж то козаки, дїти, друзї, молодцї, добре дбали,
Сих дуків срібляників за лоб брали,
Ізза стола наче волів виводжали.

---

*) Булаву.

Перед вікнами покладали, у три березини потягали,
Словами промовляли:
„Ей дуки, — кажуть, — ви дуки!
„За вами всї луги і луки!
„Ніде нашому братови козакови-нетязї стати
„І коня попасти.“

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, київський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман Бруховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство дістати ся. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людови удавав. Як же гетьманом став, так людей обдирав гірше, ніж ті дуки, і Москві їх запродав. Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав, та на панський дух старшинський нарікав, а як сам на верх дістав ся, — сам таким же зробив ся; хто тільки з простого народу наверх виходив, тягнуло його до панства, хотів він маєтности мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було инших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну уставити, більше котрої щоб ніхто б землї не мав; треба було зі свобідних земель краєвий фонд установити, який би належав цїлій Українї, всьому народови, а з якого давала ся б земля в державу, а як хто перестав на ній робити, до того б фонду поверталась. Та все це такі річі до яких тільки за теперішнїх часів люде стали додумувати ся, а тоді того не розуміли ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воєводи його на старшину підмовляли. Але в Московщинї був такий самий кріпацький дух, і Москва на Українї своїм повірникам, що їй вислугували ся, роздавала землї, селян, і сама ж найбільше на Українї помагала їм кріпацтво заводити, людей приборкувати. А тим часом, противлячи ся старшинї, на перекір її роблячи, простий народ не добачав і не вмів розріжнити доброго від злого: що старшина хотіла свободу і самостійність Українї забезпечити. Не вмів він від неї того перейняти, в тім помогти, а панським забаганкам зась сказати. Без народу ж не

могла старшина за право українське стояти і піддала ся нарешті Москві: зрікла ся прав і свободи української, а за те від московського правительства всякі права панські на простих людей дістала, грамоти царські та надання. Так упала українська свобода через те ворогуваннє, що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє закладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі зі старшиною й свою свободу власну прогавили. І не стало анї свободи на Українї, анї людям не покращало: попали таки в підданство та кріпацтво старшинї, і та ж Москва помагала тим новим панам у кріпацтві держати своїх людей.

19. Руїна.

Так от старшина хотіла під Польщу вернути ся, аби лиш свободу Українї забезпечити, але люде не хотіли. Москви держати ся — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми, гетьманом та полковниками правила ся, без воєводів; навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воєводів завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидали ся і старшина і люде українські то в той, то в сей бік, і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки сила українська гинула, земля пустіла, люде розбігали ся. І назвав ся той час „руїною“, знищеннєм України.

Виговський з Польщею хотів тримати, забезпечивши самостійність українську, щоб Україна осібним „великим князівством руським“ (себ-то українським) при Польщі була. Але люде не хотіли під Польщу вертатись, Виговського скинули й Хмельниченка гетьманом обрали. Хмельниченко рад був Москви тримати ся, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воєводів ніде окрім Київа не було; щоб військо московське, яке на Українї буде, гетьманови було послушне; аби бояре московські в українські справи по-за гетьманом не мішались. Він стояв тодї з військом на правім боцї Днїпра; воєвода московський закликав, щоб він до нього приїхав про

те умовляти ся. Коли ж Хмельниченко послухав ся й приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люде за Москвою потягали, і там бояри московські зовсїм инші постанови прочитали: гетьманови власти й права ще поменшили, а воєводам щоб іще бути в Переяславі, Чернигові, Ніжині й инших містах. Хмельниченко згодив ся, бо був у московських руках, тільки ж другого року, як Поляки московське військо погромили, пристав до Польщі, бо в Москві зневірив ся. Тодї Україна розділила ся: правобічна Україна (Київщина) зістала ся при Польщі, а лївобічна (Полтавщина й Чернигівщина) — при Москві. Пішли з того війни великі: Польща хотіла й лївобічну Україну забрати, а Москва — правобічну. І було з того велике спустошеннє, й людям біда.

На лївім боці гетьманом вибрано Бруховецького, що так до людей придобрював ся. Запобігав він ласки у Москви й Москва помогла йому на гетьманство дістати ся, а тих полковників, що йому противили ся, смертю скарала. За московською волею пристав він на те, щоб Москва з українських людей податки збирала, і завела Москва нові податки на людей. Стали люде дуже на те нарікати й бунтувати, бо не хотіли нових московських податків, а Бруховецький радив Москві непослушні села та містечка палити та побивати. Але люде бунтували ся далї, й Бруховецький побояв ся, що так і його з гетьманства скинуть, і Москва йому не поможе. Тож і він забунтував проти Москви, казав воєводів московських побивати і хотів із Москвою воювати ся.

На правім боці Дніпра Хмельниченка вже гетьманом не було, перемінило ся їх кілька, аж настав в 1665 р. гетьманом Петро Дорошенко. Він не хотів із Польщею тримати, а надумав піддати ся Туреччині, щоб вона йому помогла від Польщі відборонити ся. Думав він, до сили прийшовши, Україну до купи злучити й Москву змусити, щоб зіставила Україну тільки під зверхністю царською, а українські справи лишила самим Українцям порядкувати і в гетьманську управу не мішалась. Бруховецький тоді Дорошенка закликав, аби йшов Москву воювати. Дорошенко прийшов, але тоді всї люде з лївобічної України до нього пристали, а Бруховецького вбили за його невірність.

Так став був Дорошенко гетьманом обох сторін Днїпра і сподївав ся, що тепер Москва згодить ся на те, чого він хотїв — Українї свободу забезпечити. Але саме під той час стала ся в його сїмї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигирина. Тодї московські воєводи почали свою роботу між Українцями, і ріжні люде стали говорити, щоб таки Москви тримати ся, аби лиш свободу попустила Українї. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замісць себе лишив, гетьманом проголосили. Але й Многогрішний того-ж від Москви допевняв ся , що й Дорошенко — аби вона в українські справи не втручалась. Московські бояри стали водити та пробувати, котрий поступить зі свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — Самойловича, Поповича прізвищем.

Дорошенко тим часом накликав Турків, аби йшли помогти йому Україну визволяти — усю, де лиш живе український народ, від Перемишля аж до Путивля; так йому Турки обіцяли. Дорошенка держала ся Київщина, полуднева Полтавщина й Запорожже. На Запорожжі тодї верховодив Сірко, славний лицарь — він дуже Москві противив ся, особливо відколи на Сибірі побував, боярами без вини й права засланий. Але як довідали ся, що Дорошенко піддав ся Туркови, багато людей від нього відкинуло ся, бо люде Турків бояли ся й ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тїкати за Днїпро. В 1672 р. прийшли Турки Дорошенкови в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини й Поділля, й віддали сї землї Дорошенкови. Але сей турецький похід ще більше тутешнїх людей настрашив: особливо те їх гнївало й страшило, що Турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім віддавали. Дорошенко тодї переговорював із Москвою, що піддав ся б їй, як би вона його на самім правім березї гетьманом лишила і в справи тутешнї не мішала ся. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того, бо Дорошенка бояв ся, та й Польща на те не приставала. А з Польщею Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду

зробила, що вся Україна на правім боці Дніпра, окрім Київа самого, Польщі зістаєть ся, а лївобічна під Москвою має бути. Дуже Українці за се на Москву тоді нарікали, що вона Україною з Польщею поділила ся — як би була схотїла всю Україну при її свободї держати, то Україна цїла б при Москві лишила ся.

Дорошенко ще кілька років на правім боці держав ся. Завзятий козак був, не хотїв Москві піддати ся. Все думав якось тої свободи дійти. Але що мало не всї його покинули й люде за Дніпро повтїкали, не хотячи під Турком жити, то й він в 1676 р. піддав ся, як Самойлович із московським військом прийшов його з Чигирина виганяти. Хотїв у спокою свою старість дожити, коли не вдало ся те, що він думав — Україну визволити, цїлу до купи злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, і там він і вмер.

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волї,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволї.
Тай умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани!
І забули на Вкраїнї
Славного гетьмана.

Самойлович тодї й решту людей з Київщини за Дніпро зігнав і Київщина зістала ся пусткою. Москва відступила полудневу Київщину й теперішню Херсонщину Туркам, аби з ними помиритись. Невдовзї потім одначе кілька полковників, між ними Семен Палїй, полковник хвастівський, стали знову людей в Київщинї й Браславщинї садити, козаччину заводити, з Татарами та Поляками воювати.

20. Мазепині часи й скасованнє гетьманщини.

Самойлович іще десять лїт був гетьманом по підданнї Дорошенка. Але таки не потрапив московським боярам і вони казали

старшині його скинути, а вибрати на його місце ґенерального осаула, Івана Мазепу. Самойловича ж на Сибір заслано, як Многогрішного перед тим, хоч вини ніякої анї за сим, анї за тим не було.

І Мазепа довго потрапляв Москві, хоч то й дуже тяжко було, бо тодї новий царь Петро ріжну службу Українцям загадував, казав козацькі полки в далекі сторони посилати, кріпости будувати, канали коло Петербурга копати, де сила силенна козаків від повітря незвичайного й води погинула. Дуже за те люде відказували на Москву й на Мазепу, що їй вислуговує ся. Не любили також Мазепи, як і Самойловича, що з панами — старшиною тримає, помагає їй панство на Українї заводити.

Петрик Іваненко, канцелярист військовий, з Запорожцями й Татарами пробував Мазепу скинути, Україну від нових панів визволити. Але Мазепу Москва боронила, а народ уже так від тих віковічних воєн і повстань утомив ся, що й не рушив ся.

Але Мазепа не був Українї ворог, любив її і багато доброго для неї робив: приміром, за школи дбав і їм помагав. Він сам був на Москву недобрий, що вона так Українцями розпоряджає, нї за що вже має й його, гетьмана, й українські права. В тім часї царь Петро воював з королем шведським Карлом, великим войовником. Здавало ся, що Карло побє Петра, і Мазепа задумав з Карлом звязати ся, від Москви відірвати ся й заложити особну українську державу під зверхністю шведською. Знаємо, що й Хмельницький подібне задумував у спілцї зі Шведами.

Карло на Україну прийшов, і Мазепа зі старшиною до нього прилучив ся. Запорожжє до них теж пристало. Але народ на Українї не рушив ся: раз через те, що взагалї Мазепу не любив і йому не вірив, та й зробив се все Мазепа занадто несподївано: ще вчора Москві вислугував ся, а тепер її покинув. А головнійше через те, що московське військо стояло на Українї, й всї його бояли ся. Зараз же на першу вістку те військо здобуло Мазепину столицю — Батурин і страшенно поруйнувало, людей побило; Січ страшенно знищило і всїм страху нагнало. Як же Україна не рушила ся, то багато і з тої старшини, що з Мазепою до Шведів пішло, почало назад до Петра вертати ся.

Було се в р. 1708, а на другий рік царь Петро Шведів під Полтавою побив — за далеко вони від свого краю відбили ся. Карло — втік до Туреччини, а з ним і Мазепа зі старшиною. Мазепа скоро вмер, а старшина, що з ним була, вибрала гетьманом Пилипа Орлика, писаря ґенерального. Надія була на Турків, що вони будуть воювати з Москвою й за Україну вступлять ся. Біда тоді не одного старшину навчила; вибираючи Орлика, вони такі закони для України зложили, на спосіб конституційний, що дуже добрі б були — тільки що тій старшині з тими законами не довело ся на Україну вернути ся.

Турки почали війну з царем Петром і їм пощастило: тепер Петро за далеко загнав ся, як перед тим Карло. Турки його обступили зі своїм військом і так як у руках мали. Мусів Петро приставати на те, чого Турки хотіли. Між иншим вони й сього вимагали, аби Петро від України відступив ся. Та Петро дав хабаря турецькому міністрови, і умову про се написали так неясно, що Москва казала потім, що се не говорить ся про ту Україну, яка під московською рукою зістаєть ся. Туреччина вправді за се почала знову війну, але з того нічого не вийшло, й зістав ся Орлик гетьманом на чужій стороні.

Царь же Петро задумав скористати з прилучення Мазепи до Шведів, щоб зробити кінець гетьманщині. Хоч Україна не вся пішла за Мазепою, але Москва, як я вже казав, від давна того пильнувала, щоб права українські поволї вкорочувати, а тепер та Мазепина історія давала добру нагоду, щоб „Малую Россію к рукам прібрать“, як Петрові міністри та ґенерали казали.

Устрій на Україні по Хмельниччині був такий. Україна, яка стояла під гетьманською управою, поділяла ся на полки. За Хмельницького було вісїм полків на правім боцї Дніпра і вісїм на лївім. Пізнїйше, як правобічна Україна відійшла під Польщу й спустїла, було на лївім боцї десять полків: Стародубський, Чернигівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лївім боцї, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Кождий полк поділяв ся на сотнї, так як тепер повіт поділяєть ся на волости, тільки до сотнї належали й села, і містечка,

Наші гетьмани.

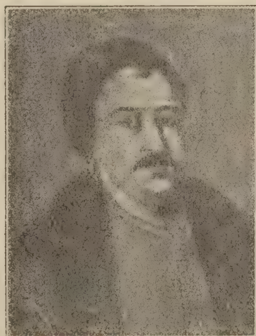
Богдан Хмельницький.

Іван Виговський.

Петро Дорошенко.

Іван Мазепа.

і міста. В кождій сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з иншою полковою старшиною й з козаками того полку вибирали полковника. Старшина й козаки з усїх полків на військовій раді вибирали гетьмана. Сотник у своїй сотні, а полковник у полку — мали власть не над самими тільки козаками, але над усїми людьми, що в тій сотні чи полку жили. Але міста мали свій власний суд і управу (звав ся маґістрат або ратуш), і хиба відти якісь справи переносили до полковника або до гетьмана. Всякі важнїйші справи полковник мав рішати по нарадї з полковою старшиною, а гетьман із ґенеральною. Ґенеральна старшина була така-ж, як полкова: обозний, суддя, осаул і писарь, тільки звуть ся ґенеральними, то значить — що вони для цїлої України. В важнїйших справах гетьман скликав полковників й иншу старшину, а в найважнїйших — військову раду, то-б-то й простих козаків з полків. Військова ж рада могла й сама зібрати ся, як бачила що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Підібний лад мала й Слобідська Україна, теперішня Харківщина: теж поділяла ся на полки, але не належала до гетьмана, тільки московські бояри над тими полковниками власть мали.

Такий був лад на Українї — виборний. Як Хмельницьких до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішати ся не буде й його переміняти не стане. Але насправжки, то поволї, при кожній нагодї, особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставав, московські бояри все вкорочували українські права і все більше в устрій український мішали ся. Примірoм, завели вони так, що гетьмана не можна було скинути й нового вибрати без царського позволення, і гетьман тільки тоді мав власть, як його царь затвердив; а на ділї потім на те зійшли, що московські бояри зі старшиною умовляли ся, кому гетьманом бути, і його без правдивої військової ради, без козаків настановляли. Військової ради й зовсїм не скликали. До полковників московські бояри по-за гетьманом писали і від них листи й скарги приймали, і так полковники більше дбали про московську ласку, а гетьмана не слухали. За царя Петра став полковників царь іменувати, без гетьмана і без козацької ради, а визначав людей навіть не тутешнїх, а московських офіцерів,

і ті ні гетьмана, ні нікого на Україні не слухали, а робили, що хотіли.

Гетьмана цар Петро, потім як Мазепа до Шведів пристав, позволив ще вибрати, аби в тій небезпечній хвилі Українців не дражнити. Але ні в чім йому власти не давав, а сам скидав і визначав полковників та иншу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали за гетьманом наглядати. Держав при нім своє військо московське й казав жити не в Батурині, як перше, а у Глухові, близше до московської границї. Потім (1722 р.) визначив шість офіцирів і одного бриґадира з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони скарги на українську старшину й суди приймали, переглядали всї писання, які з гетьманської канцелярії виходять, збирали сами всї податки й гроші. Звало ся се — „малороссійская коллеґія". Вона відібрала всяку власть від гетьмана і козацької управи, а щоб люде не нарікали, цар розписав, що се він її заводить, аби від старшини людям кривди не було. Але від тої колеґії робили ся кривди ще гірші, а заразом по Україні московські кріпацькі порядки від самої Москви ще більше ширили ся.

Та хоч за тою „малороссійською колеґією" гетьман сливе вже нічого й не значив, але Петро все таки й того імени не хотів. Як умер гетьман Скоропадський, що був по Мазепі гетьманом, то Петро маніфест такий видав, що гетьмана вибирати не будуть, бо цар мусить добре надумати ся, аби вірного чоловіка на гетьманство знайти, бо попередні гетьмани були зрадники. Тимчасом же, мовляв, буде Україною правити ґенеральна старшина разом із малороссійською колеґією. По правді ж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне малоросійська колеґія.

21. На Україні заводять ся російські порядки.

Наступники царя Петра не були такі завзяті, та й бояли ся дуже дражнити Українців, і ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом Данило Апостол

і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764. Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя або цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусїли слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали. Та Українці хотіли бодай хоч таку обчухрану самоуправу, — автономію, по теперішньому кажучи, — затримати, коли ліпшої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла й тої обчухраної дальше держати, і казала Розумовському, аби сам просив ся з гетьманського уряду на спокій. Хоч не з доброї волї, мусїв Розумовський послухати, й цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послушність дала йому на вічність перевеликі маєтности на Україні, що на гетьманську булаву перед тим належали (Гадяччина і Биківська волость).

Українці за гетьманством і давнійшими порядками дуже жалували, і в 1767 р., як цариця скликала комісію, для видання нових законів та казала висилати до неї всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старати ся, то на Україні й пани, й козаки, й міщане (від селян не було депутатів) — всї просили аби назад вернено „статті Богдана Хмельницького“, се-б-то такі порядки, як за давнійших часів були, — щоб була на Україні автономія. Але правительство російське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й память про них забула ся. Тимчасом мала правити малоросійська колеґія, а в нїй — трьох Українців, а трьох Росіян, четвертий прокурор, пятий голова — теж Росіяне. Але незадовго мали покасувати все чисто, що з українських порядків зіставало ся, в тім і ту колеґію, а завести мали порядки зовсім російські.

Правительство то так представляло, що в українськім устрою, в судах і канцеляріях непорядки великі були, для того воно завдить порядки російські, аби людям не було кривди, і пани-старшина їх не утісняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили. Але як самі Українці хотіли зробити собі ліпший порядок, то в тім їм правительство не помагало, а перешкоджало,

бо хотіло скасувати всї українські порядки, аби не було ніякої ріжниці між Україною й Московщиною, й скрізь аби московські чиновники правили. По смерти Скоропадського полковник чернигівський Полуботок, що наказним гетьманом був, себ-то місце гетьмана заступав, чуючи, як царь Петро закидає Українцям про непорядки, й сам таки деякі непорядки бачучи, почав робити лїпші порядки в судах, в управі полковничій. Але царь Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його наче бунтівника всадити до вязниці, і там він сидів, доки не вмер. І инші, хто хотів українські права, — автономію українську — боронити, ті теж попадали у вязниці, уряди їм, маєтки відбирали, а що найменьше — ласку правительства тратили. Тим же, що були правительству покірні, українських прав не обороняли, або й самі помагали їх ламати, тим всяка ласка була, тим царські грамоти йшли на великі землї, на маєтки, що до їх урядів належали, на ті землї, що вони загарбали, потвердження й надання царські давали. І бачучи, що правдою нїчого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим — маєтки та уряди, то й инші, хоч і бурила ся у них совість, затихали та під лад правительству йшли, щоб коли не можна вже свободи мати, то хоч кишенї собі й дїтям своїм наповнити. І так, як автономія українська пропадала, зростало українське панство. Туди правительство Україну вело. Хоч казало, що то воно для того в українські справи мішаєть ся, аби селян від панів, від старшини боронити, а на дїлї полекші з того людям не було ніякої. Від російських властей такі-ж здирства й неправди діяли ся, ще й гірше, ніж від козацьких. А послушній старшинї ті власти російські помагали землї загарбувати, селян і козаків у підданих повертати. Панщизняні порядки по московському позаводили, — і так укінцї старшинї за те що вона самоуправу, права українські стратила, селянською свободою, кріпацтвом заплатили.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького панів із України вигнано, то були всї люде вільні; тільки де-що трохи підданства лишило ся на землях манастирських та православних владиків. Заможнїйші люде писали ся в козаки й мали службу військову служити, а инші в селяне — мали податок до скарбу військового давати. Землї було багато вільної, так

що хто хотів, собі по силї своїй під господарство займав, а багато землї зіставало ся за громадами, спільної. Та вже тодї люде заможнїйші, старшина особливо, собі землї позаймали значнїйші частки. Потім люде з-за Днїпра далї приходили, але вже для них землї вільної бракувало; багато присїдало ся до заможнїйших козаків, що більше землї мали, а инші на землї старшинськії, і мали давати данини, чи в роботї помагати свому панови. Тої старшини, панів доморoдних множило ся, і охоти до землї та мужика у неї прибувало, як бачили, що з того дохід добрий іде. Розхапували ґрунти громадські, або такі, що до урядів належали (ранґові звали ся): се-б-то, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернигівського, — хто на тім урядї був, а котрийсь полковник се село на вічність собі і своїм дїтям забирав. Инші, особливо котрі високих урядів не мали, землю у козаків та селян купували — говорило ся, що купували, а властиво відбирали, змушували за що небудь віддавати. А що козацьких ґрунтів властиво не вільно було купувати, то полковники козаків переписували в селян і землї купували, чи забирали, а ті безземельні селяне чи козаки на панських землях мусїли вже сидїти й панськими підданими ставити. З початку ті поддані тільки щось небагато в господарстві свому панови помагали. Але далї — вже й панщину бачимо, і осип вівсом чималий давали, а далї — ще більше, так хоч би в Польщі або Московщинї.

Так не минуло сто лїт від Хмельниччини, а вже на Українї тільки козаки та міщане ще були свобідні, а селяне — то всї в підданстві, і землї, крім козацьких та церковних, всї за панами були — за тими новими панами з своєї таки козацької старшини, що „дуками срібляниками“ їх дума називала. Тільки те все ще не було міцне. Ще памятали люде недавні часи — звідки ті маєтки пішли і звідки ті пани взяли ся. І селяне ріжні ще своїх прав доходили. Ще вільно було їм від одного пана до другого переходити і тому не можна було їх обтяжати так дуже. Аж тодї сї маєтки ставали кріпкі та певні, як пани — старшина понадіставали грамот царських на ті землї і на селян, що всякою неправдою загарбали, або й на ті землї та селян, що ще не встигли загарбати. Дїставали вони ті грамоти,

мовляв, за „заслуги“ свої — що прав українських не обороняли: нї в чім Москві не перешкоджали, і так за ті „заслуги“ загарбали землї й людей. А цариця Катерина заборонила переходити селянам з під пана до другого пана (р. 1763), а потім і всякі кріпацькі порядки, які були в Московщинї, всяке право панів до селян і підданство своїми указами завела (р. 1783). Українські пани були зрівняні в правах з дворянами російськими (р. 1785).

Трохи вільного духу зіставало ся ще на Січі запорозькій. Як Мазепа до Шведів пристав, то й Запорожцї пристали; тодї царь Петро казав Січу зруйнувати, й Запорожцї перейшли на землї татарські, в Алешках новий Кіш заложили. Але затужили за старими місцями і впросили ся, що їх цариця Анна назад прийняла й позволила вернути ся на Запорожже. Тут вони й жили та від Татар Україну боронили. Але як цариця Катерина постановила всї козацькі порядки скасувати, то й Січу задумала знищити. В 1775 р. вислала вона військові команди по запорозьких землях, аби повідбирали зброю від Запорожцїв, що розійшли ся на рибу, та на пасїки. Потім вислала військо на саму Січу. Несподївано обступило воно Січу й ґенерал оголосив Запорожцям, що цариця Січу касує: аби зложили зброю й розходили ся по своїх місцях, на Україну. Як грім се вдарило Запорожцїв: не ждали вони того, не гадали. Одні хотїли не давати ся й обороняти Січу, але старий кошовий Калнишевський й инші почали гамувати та радити піддати ся. І піддали ся. Москалї забрали зброю, клейноти, грамоти козацькі, а старого Калнишевського з иншою старшиною закували в кайдани та й до вязницї відвезли — хоч він же намовляв Запорожцїв до згоди. Відвезли його на край світа, в Соловецький манастир, і він там 25 лїт просидів у вязницї страшній, самітній і в нїй вмер — на страх Українцям. Але багато Запорожцїв не хотїло гречкосїями стати, як вони казали: пішли в Туреччину і там нову Січу над гирлами дунайськими заложили, як у піснї співаєть ся:

Ой не гаразд, Запорожцї, не гаразд зробили,
Що степ вільний, край веселий тай занапастили!

Наступила чорна хмара, і дощик із неба,
Зруйнували Запорожже — буде колись треба!
Ой чи треба, чи не треба, нічого робити!
Буде добре Запорожцям і під Турком жити.

Більшість тих Запорожців потім послухала московської поради, вернула ся до Росії й їх оселили на Кубанї — відти українські кубанські козаки. Мало хто на Дунаю лишив ся.

По скасуванні Січі за кілька літ (р. 1783) скасовано й козацькі полки на Україні та заведено рекрутчину: мусїли Українцї в російських полках служити. Ввесь козацький устрій скасовано, заведено на його місце ґубернії, такі як у Росії. З тої части України, що під Росією була, зроблено пять сих ґуберний (або намісництв, як їх инакше називано) Київську, Чернигівську, Новгородсїверську, Слобідську і Новоросийську.

Українцї дуже тим смутили ся. Де-які подумували навіть про те, чи не можна б силою добути ся, аби старі порядки вернено. Знаємо, що до Берлїна приїздив в 1791 р. від Українців один пан, Капніст на імя, й питавсь, чи Прусія не помогла б Українцям, що дуже тужать за своїми старими правами й хотїли б вернути собі давній козацький устрій. Та Прусія тоді не хотїла воювати з Росією і так з того заміру нічого й не вийшло.

22. Гайдамаччина. Кінець Польщі.

Таке діяло ся в Гетьманщині, що під Росією була. В тій же Україні, що зіставала ся під Польщею — в Галичині, на Волині, на Поділлю західнім (де Камянець), народнє повстаннє за Хмельницького тільки перешуміло, як коротка буря, і потім усе по давньому пішло. Ще сильнійше по нїм стала Польща панувати, ще більше польщина почала все українське витискати, бо хто сміливійший був, завзятійший між тутешнїм людом українським, — пішов до козаків, на ту Україну, де боротьба з Польщею йшла, а лишило ся що плохіще та смирнійше, та ще низче перед Польщею голову похилило.

В Київщині та Браславщині — по Случ, по Бар та Межибож — козаччина з Польщею сильно борола ся, не хотіла Полякам давати ся. Але як розділила ся Україна на правобічну та лівобічну, як Москва правобічну Україну сама Польщі відступила, — трудно стало бороти ся. Люде, наскучивши тою війною, не хотячи під Польщею бути, стали за Дніпро тікати. А як Дорошенко піддав ся, то козацьке та московське військо за Дніпро перегнало й решту людей, що ще в полудневій Київщині зістали ся. Потім, як я то вже згадував, Семен Палій та инші полковники почали тут козаччину наново заводити, людей скликати. Багато і з-за Дніпра сюди назад тікало, скоштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змогла ся та козаччина, то задумав Палій з-під Польщі відірвати ся й пристав до Мазепи. Але Мазепа бояв ся Палїя, бо Палїя люде дуже любили: побоював ся Мазепа, — а-ну-ж той на його місце гетьманом стане. Закликав його до себе ніби на пораду, вхопив, та й вислав на Сибір.

Та по тім не довго й Палїєва козаччина простояла. Як по невдалій війнї з Турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччинї, то казав знову людей перегнати за Дніпро. Забрала одначе ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збирати ся на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що тут перед Хмельниччиною панували. Почали села та міста наново закладати, людей скликати, обіцяючи їм ріжні полегкости на довгі літа. Стали люде стягати ся, й незадовго залюднила ся наново та Київщина й Браславщина.

Але люде памятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні літа та позаводили пани панщину. Збирали ся ватаги ріжного вільного люду, волочили ся по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як Запорожцї з-під Татар вернули ся, то від них найбільше привідцї до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них ріжні люде приставали, як вони на Україну приходили, палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків, — зі своїх підданих набирали та військової муштри вчили; але й вони не раз до гайдамаків приставали. В 1734 р., як умер тодішній польський король

і пани сварили ся між собою та били ся, кому новим королем бути, так гайдамаччина тоді мало не цілу Київщину, Браславщину, Поділлє зайняла. Селянство тут на панів підняло ся. В Браславщині такий полковник Верлан знайшов ся: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, але пристав до повстання, став між селянами козаччину заводити, з селян полки козацькі творити. Насилу Поляки потім, як уже короля вибрано, те повстаннє задушили, до помочі упросивши московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамаччина і народнє повстаннє було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се звалось Коліївщиною. Тоді Поляки пробували в Київщині унїю завести, а православні не давали ся. У медведівському манастирі коло Чигирина в послушниках був Запорожець Максим Залїзняк, так він зібрав запорозьку ватагу та з нею пішов на Україну панів бити. Сила людей тоді повстало; пішла поголоска, що від цариці Катерини прийшла така золота грамота, аби люде на Україні повставали, Ляхів та Жидів побивали. Стали пани та Жиди тїкати, ховати ся по кріпостях сильнійших. Найбільше поховало ся в Умані. Але сотник — старший над двірськими козаками уманськими — Іван Гонта до гайдамаків пристав: думав, що прийшов час Україну визволяти, та що Москалї в тім будуть Українцям помагати. Умань тоді гайдамаки здобули й чимало побили Поляків та Жидів — хоч і не було воно так страшно й кріваво, як то люде потім оповідали. Але тимчасом король польський знову до цариці Катерини удав ся, просив військо на гайдамаків прислати. Гайдамаки сподївали ся, що російське військо буде їм помагати і самі до нього йшли, як їх кликали; Москалї ж їх ловили та Полякам піддавали, а ті нелюдськими карами карали: стинали, руки, ноги рубали; з Гонти, кажуть, шкуру з живого здрали. Так повстаннє задавили.

Скоро одначе й Польщі прийшов кінець. Сусідні держави — Росія, Австрія і Прусія — бачили, що вона зовсїм ослабла, немає ні війська, ніякої сили, і вічні в ній сварки та війни між панами. Вони змовили ся її між себе розібрати, і в 1772 р. зробили се: Росія взяла Білорусь, Австрія — Галичину, Прусія — землї коло Балтійського моря. Инші землї, в тім і Волинь

та Київщина, ще при польськім королї зістались. Але двадцять лїт пізнійше (1793 р.) Росія змовила ся з Прусією і знову від Польщі землї забрали; Росія взяла Волинь і Київщину. Поляки зробили повстаннє, та те повстаннє російські війська здавили, і потім сусїди Польщу до решти подїлили. Не стало Польщі зовсім.

Але хоч не стало Польщі, то Українцям не стало через те лїпше, особливо в тих землях, що до Росії перейшли. Польські пани далї панували над українським селянством, а навіть пануваннє їх стало ще тяжше, бо тепер полїція й військо селян за кожний непослух панам тяжко карали. Стало панам ще лїпше й безпечнійше, як за Польщі, а людям — ще гірше. Як то в піснї співаєть ся:

Була Польща, була Польща, а стала Росія,
Не заступить син за батька, а батько за сина.

Селяне вправдї памятали инакші часи та хотїли вернути козаччину. Як війна була з Наполеоном і потім як польське повстаннє було, так правительство кликало в Полтавщинї добровольцїв, аби в козаки йшли, й обіцяло, що за те в козаках зістануть ся, не будуть рекрута давати. Багато йшло через се в козаки, але потім тих козаків на Кавказ погнали та й там оселили. В Київщинї, як Кримська війна була (1855 р.), так люде просили ся в козаки, надїяли ся, що потім від панщини вільні будуть. Але не справдило ся то все.

В Австрії вже імператор Йосиф, скоро по тім, як Галичину під Австрію взято, хотїв селян із підданства увільнити, і де-що вже зробив для їх полегкости. Але він скоро вмер, і се дїло по нїм припинило ся; аж у 1848 р. панщину в Галичинї та на Буковинї скасовано. В Росії ж тільки в 1861 р. селяне з кріпаків стали вільними людьми.

23. Українство підупадає.

Як пропала гетьманщина, здавало ся, що вже українському народови прийшов кінець.

Галичину й Волинь давно опанувала вже польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало як худоба в ярмі на польських панів, а що з українського люду хоч трошечки підносило ся, те зачинало говорити по польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченцї ледве що читати вміли наше письмо. Ледве-не-ледве коли виходила книжка по нашому, та й то церковна. В школах манастирських (так званих василіянських) вчили по польськи; тільки дяки-бакалярі вчили по селах нашого читання та письма.

З кінцем XVII в., за Мазепиних часів, завели владики унію потихеньку, непримітно: дістали ся на владицтва як православні, а помалу завели унію. Сим разом тутешній український люд був так пригнїчений, що й не пробував бороти ся. Бороло ся якийсь час львівське брацтво, та й воно згодом унію прийняло. Була то велика побіда польщини. Тільки самі Поляки своє дїло попсували, бо унію зневажали — мали її за щось низше від католицької віри, за віру мужичу. Тому й унія не затерла границї між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж „руською вірою", прикметою українського тутешнього люду, галицького, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлї ж, на Волинї і в Київщинї, де завели унію, скасувало її російське правительство, як сї землї перейшли від Польщі. Найдовже задержала ся вона була в Холмщинї й на Підляшші, — аж в 1876 р. скасовано її тут силоміць проти бажання народу, що встиг до унії привикнути. Тому багато, не хотячи стати православними, попереходило тодї на католицьку віру й стало Поляками.

По гетьманщинї ж — на лївобічній Українї та Слобідщинї ширила ся московщина. Про се багато старало ся саме московське правительство: не тільки щоб на Українї не було инакшого устрою, але щоб Українцї нічим не ріжнили ся від Москалів прийняли їх мову, звичаї й з ними зовсїм змішали ся. Ще як Мазепу на гетьманство настановлено, то бояре московські наказали гетьманови й старшинї того пильнувати, щоб Українцї женили ся з Московками, і всякими иншими способами дбати про те, щоб український народ тїснїйше злучити з московським, щоб не було знаку, що Україна — то щось осібне. Царь Петро заборонив

друкувати книжки українською мовою, або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнила ся від уживаної в російських краях — щоб не було в українських книжках ніякого „асобаво нарєчія“. До того визначено осібних наглядачів, „цензорів“, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Київі видрукувати акафист св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, то наперед велено перекласти його на російську мову. І пізнійше таке було. За цариці Катерини київська Лавра просила позволити їй надрукувати українські букварі, бо російських люде на Україні не хочуть купувати, — то й того не позволено.

По школах почали вчити по російськи, і хлопцям учителї мали мову виправляти, аби говорили так, як Москалї. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як Москалї вимовляють. Хотїло правительство, щоб Українцї згодом зовсїм на російську мову перейшли, а свою закинули.

Що правда, українську старшину і не приходило ся до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама старала ся як можна відріжнити ся від українського люду, зпоміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дїтей в школи московські, нїмецькі, навіть польські, не тільки для лїпшої науки, але також і для того, щоб вон відвикли від української мови та українських навичок. Щоб люде справдї вірили, що вони „благородні“, та забули, що їх дїти були такими ж самими гречкосіями, як ті їх „піддані“, котрими вони тепер торгували та котрих міняли, як собак. Через те ж, а також і для того, аби піддобрити ся російському правительству, заробити собі гарну службу або маєтність, тисли ся українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справдї ставали чистими Росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї „смердїли дьоггем“, здавали ся „мужичими“.

Здавало ся, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народови. Бо мова — се душа народна, і мало котрий народ живе й чує себе, стративши свою мову. Навіть люде, що любили свій український народ і хотїли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавало ся — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, нї до чого не здатна. На-

Українї лївобічній, в Черниговщинї та Харківщинї, наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, се-б-то такий чоловік, що роздумує над самими основами людського й світового життя, всьому найперших причин доходить. Він цурав ся панства, цурав ся багацтва, любив простий народ, ходив по Українї, не маючи притулку та навчаючи людей, як треба жити. Його піснї та байки любили люде слухати й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, близшою до російської. А в західній Українї — в Галичинї й на Волинї — навіть ті люде, що вірно любили свій народ, сливе не писали вже инакше, як по польськи — бо, здавало ся їм, що українська мова нї на що мудре нездатна, що то справдї проста, мужича мова, тай годї.

Здавало ся, кажу, що справдї приходив кінець українству — в однїй части України від московщини, в другій — від польщини. Але так не стало ся, на щастє. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, — починає справа повертати на лїпше, починає українство відроджувати ся. То так як дерево, що привяло було, здавало ся — вже й засихати починає, а потім від повітря, від води починає знову приходити до сили, віджива, відмолоджуєть ся!

24. Українство відживає.

Перші познаки перемiни на лїпше з українством показали ся в Галичинї. Австрийське правительство, що в 1772 р. сей край від Польщі забрало, побоювало ся польських панів і не хотїло, аби вони таку силу мали над українським народом. Я вже згадував, що тодїшнїй імператор австрийський Йосиф почав заходити ся коло того, щоб селян із підданства визволити і власть панів над ними вкоротити. Він же хотів піднести освіту та науку між Українцями, наказав заводити школи меньші й більші по Галичинї, а в них щоб учили „місцевою народньою мовою“, се-б-то українською. Як у Львові закладано унїверситет (в 1784 р.), то визначено кілька прфесорів, аби „руською,

се-б-то українською мовою науку викладали, а при університеті зроблено „ліцей“ (щось так як ґімназія), де б українських хлопців підучувано до університетської науки, і там наука теж уся мала вести ся народньою мовою. Але тутешні Українці тоді ще не вміли з того всього добре скористати. Вони вже відвикли від народньої мови, себ-то привикли за панами уважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замісць чистої народньої мови уживали в тих школах і в книжках мови мішаної з української, церковно-славянської, польської й московської, думаючи, що вона буде ліпша, делікатнійша, „образованійша“. Тимчасом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до ужитку нездатна. Тому що її, а не народню мову пробували в школах заводити, се багато освіті зашкодило. Про те багато знаходило ся таких, що її боронили, дуже довго, аж до наших часів, хотіли не прийняти мови народньої, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не знали, що до освіти та науки повинно все вживати ся мови природної, рідної, такої, якою діти з-малку научують ся говорити. Се вже в XVI віці тямущі люде на Україні зрозуміли, й тоді церковні й усякі книги „простою“ мовою толкували й перекладали.

А тимчасом змінило ся не одно на гірше. Як імператор Йосиф умер, взяли знову пани велику силу й усе, що робило ся для селян, припинили. Постарали ся вони у властей, що в школах народніх, навіть найменьших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народню просвіту стрічали ся з великими перешкодами. В Перемишлі завязане було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нічого не дали. Але таки зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власти, що їм помагали, бо вже повіяв новий вітер з України.

На Україні хоч як московщили ся панські верхи, але все таки не вигасала зовсім любов до української мови, до українських пісень, звичаїв і української старовини. Народу московщина не зачепила, він далі держав ся своїх звичаїв, мови, співав свої пісні й думи, й кожний тямущий чоловік мусів признати, що мова та гарна, в звичаях є багато доброго й розумного,

а що пісні та думи українські — то трудно й знайти їм у инших народів щось рівне. І не переводили ся між людьми більш освіченими й тямущими такі, що складали тою українською народньою мовою вірші, пісні й инші річі хоч у школах учено їх мови російської. Вони почували, що на иншій мові не потраплять так гарно зложити пісню, своє почуттє виложити в словах і тими словами своїми до розуму чи до почуття своїх земляків так примовити, як на своїй рідній, українській мові. Знаємо з тих людей де-котрих на імя, а з-де-більшого імена їх загубили ся, забули ся. Бо писання їх не були друковані, хоч знали їх люде, співали їх пісні, й чимало тих пісень перейшло в народ, стали їх співати по селах як пісні народні.

Першим більшим писаннєм, що було зложене народньою українською мовою та не лишило ся тільки в відписах, а було надруковане, була „Вірґілієва Енеїда, на українську мову перелицьована“. Написав її Іван Котляревський з Полтави. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Вірґілія про мандрівку Енея й його товаришів Троян, писаний скоро по Різдві Христовім. Така мода була тоді — переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по свойому. І Котляревський переробив так Енеїду, на сміх представивши Енея й його товаришів українськими волоцюгами — такими як Запорожці з недавно зруйнованої Січі. Смішно і дотепно се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Ніби на сміх, а на правду з великим замилуваннєм, описав, з любовю до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого, селянського. Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло й там оглядав ріжні муки, пише так Котляревський про сучасне йому українське панство:

Панів за те там мордували
І жарили зо всїх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.

Кому читав Котляревський свою Енеїду, всім дуже сподобало ся, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список попав у руки багатому Українцеви, що жив

у Петербурзї, і той надрукував Енеїду в 1798 роцї, без відомости навіть Котляревського. Пішла вона ще більше в громаду, потім один книгар її надрукував у-друге, і аж тодї сам Котляревський, уже від себе надрукував її втретє, побачивши, як вона людям до смаку припала.

Хотів він нею людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю Енеїдою, як то гарно можна народньою українською мовою писати і яке те життє українське цікаве — є про що написати. І почали за ним писати по українськи инші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народнього українського письменства, а Енеїду — його початком. Тому-то, як минуло сто лїт від видання Енеїди, святковано сю річницю по всїй Українї, а в piднім містї Котляревського — Полтаві поставлено йому памятник.

Тодї, як писав Котляревский, був такий час, що скрізь зачали цікавити ся народнїм життєм, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життєм; почали збирати народнї піснї й оповідання та на їх взір свої укладати. Почало ся воно в Анґлії й Нїмеччинї, пішло потім по славянських землях: у Сербів, Поляків, Чехів, у Росії теж. Почали й на Українї збирати народнї піснї, перекази, учити ся народньої мови, а з тим набирати більше поважання, більше любови й до простого народу й до своєї мови, до своєї народности. Побачили, що під убогою сїльською стріхою можна знайти нераз більше щирости, справедливости й розуму, як у багатих палатах. Довідали ся, що той сїрий, поневіряний народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани „ставили за скотів“, сотворив прегарні співанки, вложив чудові піснї й думи. Узріли чоловіка в тім підданім і стали думати за поліпшеннє його долї. А заразом одні за другим стали пробувати творити, писати українською мовою, чи то на взір пісень народнїх, чи то на взір чужих великих письменників. Стали описувати життє нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, до кровю й слїзми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша граматика української мови (се-б-то наука, як треба по українському говорити й писати); вложив її Павловський так, як по Харківщинї говорять.

В 1819 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана Цертелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми. З тих, що самі писали по українськи, в тім часї визначив ся Гулак-Артемовський своїми гарними віршами; між иншим, в байцї „Пан та собака“ представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він нї служить їм. Котляревський в тім часї написав дуже гарну оперету (представленнє зі співами): „Наталка-Полтавка“; там він описував щирість і добрі звичаї селянські. Трохи пізнїйше зачав писати оповідання про сільське життє Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість.

То був той новий вітер, що повіяв по всїм просторі України: пóвів народолюбства, любови до свого народу, до його життя, мови, до його минувшости.

25. Шевченко та його товариші.

Були то одначе тільки початки, а дійшли вони своєї правди тодї, як між Українцями явив ся такий великий поет як Тарас Шевченко, а поруч нього чимало инших тямущих, талановитих людей. Вони почали розкривати й описувати сучасне життє українського народа, його гірку долю, поясняти українську історію. Стали думати та шукати способу поправити долю українського селянина, піднести український народ з його занепаду, щоб став він рівно з иншими народами освітою, достатком, повагою, а не був слугою, наймитом в роботї тих инших народів. Головою ж між тими людьми, не тільки своїм талантом, хистом поетичним, але й любовю до свого народу, завзяттєм, відвагою та щирістю був Шевченко.

Він був син кріпака з Київщини, із Звенигородського повіту. Виріс у бідї; за-молоду взято його до панських покоїв, потім дали його в Петербурзї в науку до маляря, бо до малярства мав він велику охоту і вдачу. Там же, молодим хлопцем двадцятьлїтнїм, зачав він складати українські вірші. Довідали ся про його хист тямущі люде й зложили гроші та викупили його

з кріпацтва. В 1840 р. надруковано першу збірку його віршів — називалась „Кобзарь“. На другий рік вийшла його поема „Гайдамаки“. Як блискавка пронесла ся його слава по всій Україні. Не вірили собі люде, що по українськи може виходити всяка думка так гарно, а заразом так просто, як у Шевченка, що й простого чоловіка і вченого за серце хапає й до самої душі його промовляє,

Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Гарно писали й попередні письменики, як Котляревський, Артемовський, Квітка, але й порівняти того не можна з Шевченком. Ба, й у инших народів не легко знайти поета такого, щоб писав так просто, щиро, а так гарно і сильно. А Україні, по тій поневірці безконечній, як уже не лишило ся їй нічого доброго на світі, як здавало ся, що не буде вже їй нічого, окрім вічної неволї та смутку, коли вона, як той самий Шевченко казав, „обідрана, сиротою, по-над Дніпром плаче“, — Україні великою потїхою було вогненне слово Шевченкове. Вступив знов дух по довгих віках в українське серце. Подумали Українцї, що й вони між людьми непослїднї, коли між ними зявив ся такий поет, не з роскішних палат, а з-під убогої стріхи! Що ж то за сила спить іще в тім українськім народї — аби тільки розбити ті кайдани, якими його оковано, дати йому волю, дати йому освіту, відкрити очі на себе й на світ, на свою минувшину. І, мов зачаровані, слухали, як пригадував їм Шевченко українську минувшину:

Україно, Україно! ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю, завяне серденько!
Де подїлось козачество, червоні жупани?
Де подїлась доля, воля, бунчуки, Гетьмани?
Гетьмани, Гетьмани! Як би то ви встали,
Встали — подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували,
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.
Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками бувало горить,

А ясновельможний*), на вороніім коню,
Блисне булавою — море закипить,
Закипить — і розлило ся
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними!...

Щоб у війнах кохати ся — не такий був чоловік Шевченко. Він любив козаччину за її свободолюбність, за завзяттє й відвагу, з якою козаки боронили свій край, свій народ та його свободу. Та що ж! Прогомоніла й затихла та слава козацька, блиснули й зникнули блискучі клейноти! Розплила ся й висохла кров тих борців за свободу України, що мали завзяттє й відвагу, а не вміли з тою свободою ради дати, не вміли порядку на увільненій Україні завести та вкінці стали самі себе побивати, замісць, аби спільними силами боронити ся від лукавого ворога.

За що ж боролись ми з Ляхами,
За що ми різались з ордами,
За що скородили списами
Московські ребра? Засївали
І рудою поливали,
І шаблями скородили,
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута,
Волї нашої отрута.

І загнуздали той освободжений народ руки не тільки чужі, а й свої.

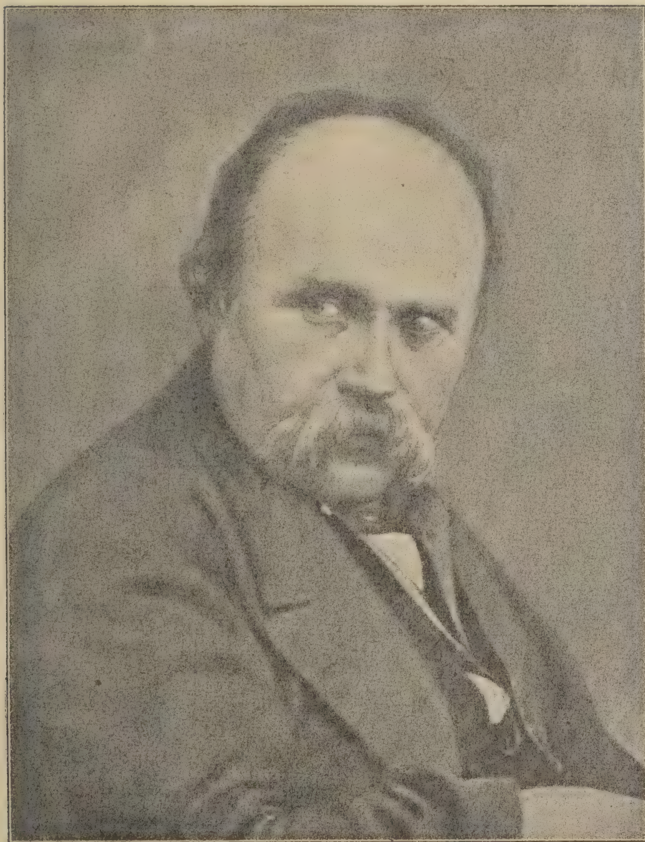
Доборолась Україна до самого краю!
Гірше Ляха свої діти її розпинають.
Так як пиво, праведную кров із ребер точуть!
Світе тихий, краю милий, моя Україно!
Защож тебе сплюндровано, защо, мамо, гинеш!

Журив ся Шевченко над тою тяжкою долею, в яку впала Україна по стількох заходах, по тих морях крови, пролитої для визволення українського народу. Сам вийшовши зпоміж кріпаків, знав він, яке лихо привалило той народ, і кликав до тих паничів, що солоденькими словами описували красу України, замовчуючи про те лихо, що на ній панувало:

---

*) Гетьман.

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть, живучи,
То ви б ідилій*) не творили
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.

Тарас Шевченко.

*) Так звуть ся вірші про якесь супокійне, щасливе життє.

За що — не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм;
Я в хаті мучив ся колись.
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи є у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило,
А хату раєм називають!
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло. Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.

Ніхто перед Шевченком, ані потім навіть, не виступав так сміло проти кріпацтва, проти панів, проти властей, що той панський лад підтримують та боронять. Инші лише десь мов ненароком, або натяками — наздогад буряків, як то кажуть, — сї справи зачіпали. Шевченко сміло й не ховаючи ся ударяв з усею силою, не прибираючи легших слів, на нелюдські порядки, які Україну обсїли, і закликав своїх земляків до боротьби за волю й ліпшу долю свого народу, закликав сучасну українську інтелїґенцію, аби щиро полюбила свій край і народ та доходила Українї свободи, добра — не для свого панування, а для щастя всього народу. Щоб не дивила ся на той народ, як на своїх підданих і слуг, а як на своїх братів правдивих, і постарала ся для них щиро всякого добра:

Схаменїть ся, недолюдки, дїти юродиві!
Подивіть ся на рай тихий — на свою Вкраїну!
Полюбіте щирим серцем велику руїну!
Розкуйте ся, братайте ся . . .

Учіте ся, брати мої, думайте, читайте,
І чужого научайтесь, й свого не цурайтесь,
Бо хто матїр забуває, того Бог карає,
Чужі люде цурають ся, в хату не пускають,
Свої дїти — мов чужії, і не має злому
На всїй землї безконечній веселого дому!

Обніміте ж, брати мої, найменьшого брата —
Нехай мати усміхнеть ся, заплакана мати,
І забудеть ся срамотня давняя година
І оживе добра слава, слава України.

В 1844 р. Шевченко поїхав на Україну. В Київі зійшов ся він і заприязнив ся з кількома Українцями, тямущими в ріжних справах українських і теж щирими для українського народу і українства. Був між ними Костомарів, що тодї був професором унїверситету в Київі й українську історію розбирав. Був Кулїш, що збирав тодї народнї піснї, перекази, а потім уславив ся як поет і письменник. Були то люде молоді, повні сил і завзяття; Шевченко мав тодї 30 лїт, його знайомі — ще від нього молодші. Зчаста сходили ся вони та щиро розмовляли між собою, до чого треба йти, яким способом помогти свому народови. Завязали між собою таке брацтво, щоб приєднувати до того инших щирих та тямущих людей, спільними силами доходити правда та добра свому народови й иншим народам славянським. Назвали се брацтвом „Кирила і Мефодія", первоучителїв славянських, що принесли до Славян письменство, освіту й слово Христове. Постановили доходити того, аби не було неволї між людьми, щоб знесено кріпацтво й одні люде не були підданими инших. Щоб не було полегкостей для одних, а тягарів для других, не було ріжницї між мужиками й дворянами або купцями, а щоб усї однакові права мали. Щоб кожній вірі й народности була свобода, або не було так, що чоловікови не позволяють вірити так, як він хоче, а силоміць змушують його бути православним чи католиком, хоч він того не хоче. Щоб вільно було друкувати всякі книжки чи ґазети, без усякої перешкоди чи нагляду від начальства, всякі думки висловляти, і щоб не можна було за се людей карати, що вони такі думки висловляють чи між людьми ширять. Також постановили доходити того, щоб кожний народ славянський, між ними й український, жив собі самостійно, по своїй волї, під своєю управою, вибираючи собі начальство по своїй волї; щоб не було такого, що один народ другим володїє й над ним панує, а щоб жили кожний свобідно і тільки були в брацькім союзї між собою — спільними силами собі помагали й боронили (се зветь ся „федарація"). *)

---

*) Слово латинське, а значить — спілка, товариство, союз.

Але лиха біда спіткала братчиків: в 1847 р. доніс на них один чоловік, поарештували їх, стали судити і до ріжних тяжких кар позасуджували. Шевченка за те, що він на царя і правительство вірші складав, віддали в салдати на віки, заборонивши писати й малювати, й заслали на азіятську границю. Костромарова й Куліша, видержавши у вязниці, в ріжні московські городи позасилали, теж писати заборонивши. І инших тяжко покарали.

26. Нові часи.

Так розігнано перше товариство, що зібрало ся для України працювати, свободу й щастя свому народови доходити. Минуло цілих десять літ, поки увільнено тих людей з заслання й могли вони — хоч не всі — докупи зібрати ся. Зібрали ся в Петербурзі і стали там видавати книжки українські та місячник, що звав ся „Основа“ (виходив рр. 1861 і 1862).

За ті десять літ багато змінила ся Росія. В Кримській війні побито російські війська, й побачили люде так само, як недавно по нещасливій японській війні, що годі такому порядкови далі бути: не давали людям свободи, мовляв, на те, аби „государство“ (держава) було сильнійше, а тимчасом показало ся, що й государство з того ледве не пропало, бо без свободи на освіти й держава не може бути сильна. На першу чергу заходили ся коло скасування кріпацтва, потім коло заведення ліпших судів, ліпшої городської та земської управи, народньої освіти. Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, одначе, вже доживав свої останні дні (умер 1861 року), й инші Українці всім серцем пристали до справи скасування кріпацтва. Вже віддавна, як знаємо, в українськім письменстві сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часі Марковичка, підписуючи себе „Марко Вовчок“). Тепер, коли і само правительство примушене було взяти ся до визволення крипаків, багато з Українців у сім велику участь мали та піклували ся

про те, щоб те визволеннє як найліпше сповнено. Для того, аби селяне знали свої права й могли за них упоминати ся, заходили ся писати книжечки про закони й порядки державні. Думали також про те, щоб освіту між народом побільшити, вupominали ся за тим, щоб наука була в школї на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й корисна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчити вечерами та недїлями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки. Видано також силу

Могила Шевченка коло Канева.

ріжних книжечок маленьких та дешевих для народу. А заразом і в тім місячнику і де-инде покликувано інтелїґенцію українську, аби держала ся своєї народности й для України та для народу українського працї не занедбувала. Костомарів, тодї бувши славним істориком, почав видавати свої писання про українську історію. Кулїш про українське письменство писав. Уперше тодї виходила українська наука на ширшу дорогу.

Але над українством уже чорні ворони крякали. З одного боку польські пани до властей крик зводили, що Українцї народ підіймають на панів, так що пани народнього повстання боять ся, життя свого не певні. Инші знов як раз правили, що те

українство йде від Поляків, що то „польська інтриґа“ (штука), аби Українців на Росію разом з Поляками підняти (в 1863 р. було польське повстаннє). Треті пригадували правительству давнї заборони царя Петра і Катерини на українську мову, аби нею нїчого не друковано — щоб, мовляв, Україна не відірвала ся від Росії. Дурне було те говорення про польську інтриґу, бо не дурні були Поляки на свою голову українство підіймати. В Галичинї польські пани навпаки казали, що се австрийське правительство або Москалї українство видумали. А ще дурнїйша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна від Росії не відірвала ся. Треба старати ся, щоб у державі був добрий лад, щоб усім народам в нїй була свобода й право, і тодї нїхто не схоче відривати ся, а заборонами тільки можна до держави знеохотити. Про те в-горі тодї такі люде були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодїшнїй міністер внутрішних справ видав таке розпорядженнє, аби не позволяли друкувати українською мовою нїяких книжок для народа, а особливо таких, що для науки, для школи, де-якісь відомости з науки подають ся. Пішла разом з тим нагінка за всїм, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недїльні закривали, вчити по українськи забороняли; багато Українців повисилано з України в далекі, північні городи московські. Так усяку роботу для українського народу і для українства припинено.

Потім трохи були попустили з того. Але знову знайшли ся „добрі люде“, що почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що то все „сепаратизм“*) — Україна від Росії відірветь ся. Отже 1876 р. вийшов царський указ, яким заборонено в Росії видавати всякі українські книжки, окрім віршів та оповідань, і з за границї провозити. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року, рівно тридцять літ. Не можна було нїякої книжки по українськи видати, чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хороби та здоровє. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не

*) Слово латинське, а значить охоту до відірвання, відлучення.

можна було видавати ніяких книжок для дітей — аби не звикали, або для шкіл — щоб по українськи не вчились. Оповідання й вірші дозволяли ся теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була якась поважнійша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не позволяли. Не можна було якийсь час давати українських представлень, анї навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову. І як бачили, що якийсь Українець українства сильно держить ся, то таких з служби скидали, висилали в московські городи, або арештували.

Коли Українцї побачили, що се хочуть зовсім задавити українство, аби й знаку його не лишило ся, то багато їх уже від першої заборони (1863 р.) почали свою роботу українську переносити за границю — до Галичини. Як у Росії не дають, то хоч аби там українство далї розвивало ся, доки вільнійші часи в Росії настануть. Бо в Галичинї заборони на українську мову не було. Навіть в 1848 р., як Поляки на Австрію бунтувати ся хотїли, то австрийське правительство тодї знову почало в ласцї Русинів держати. Не довго то потрівало, й скоро польські пани знову всї справи в Галичинї в свої руки забрали. Але все-таки було вільнійше. В 1848 р., як збунтував ся народ, обіцяв імператор дати конституцію. Потім стали сю справу тягнути, але в 1866 р., по нещасливій війнї Австрії з Прусією, таки справдї конституція настала. Признано рівне право всім народам, свободу віри, слова, друку. До справ цїлої держави заведено державну раду (думу) у столицї (Віднї) а для справ поодиноких країв — сойми; один такий сойм заведено у Львові, другий — в Чернівцях, і там виборні депутати мали порядкувати справи краєві. Правда, при тім не було вселюдного, рівного і прямого виборчого права, так що і в парляментї і в соймі польські пани мали над Українцями велику перевагу*).

*) Велика перешкода також у тім, що українську Галичину злучено в один край з польською Краківською землею під назвою Галичини, з одною спільною управою й одним соймом. Українцї здавна заходять ся коло того, аби розділити їх, щоб українська Галичина (або східна Галичина) мала осібну свою управу і осібний сойм. Але Поляки не пристають на се, хотячи мати перевагу над Українцями і в східній Галичинї.

Все начальство в Галичинї також в польських руках і правительство австрийське сливе не мішаєть ся до тутешньої управи.

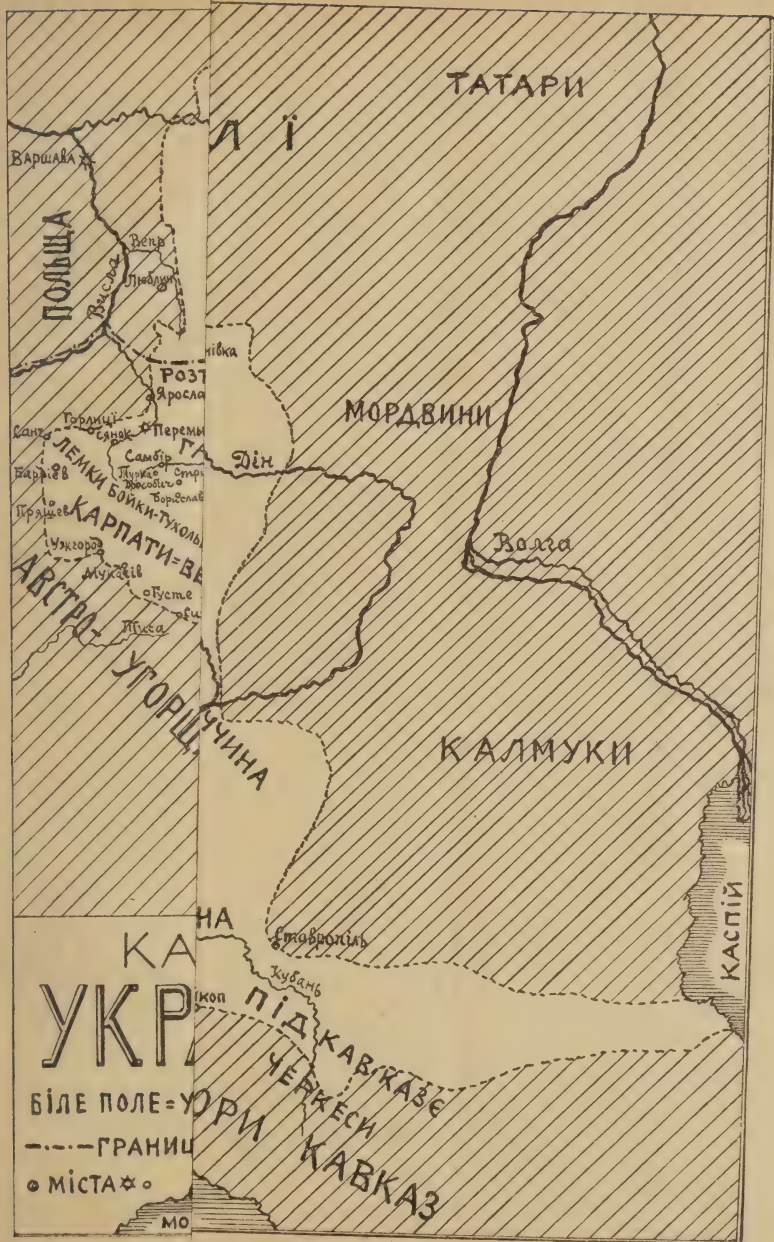
Тому галицьким Українцям не можна було такий порядок уладити, щоб люд український тутешнїй піднести добре. А все-таки хоч трохи свободи було — можна хоч по-трохи було справу посувати наперед. В школах народнїх наука на українській мові; ґімназий таких, де вчать по українськи, хоч трудно і помалу (бо польські пани тому противлять ся дуже), а все прибуває по-троху, і є тепер таких в Галичинї разом з Буковиною вісїм державних а десять приватних, що їх сам народ удержує своїм коштом. В унїверситетї львівськім викладаєть ся по українськи наука української мови, історія українського письменства, історія України і де-котрі инші науки. Можна видавати всякі книжки й ґазети по українськи. Можна закладати читальнї, біблїотеки, просвітні товариства. Можна відбувати всякі зібрання й про всякі справи радити ся й говорити. Можна свобідно засновувати товариства позичкові, торговельні, споживні (потребительські) і всякі инші. Можна чи до суду, чи до иншого уряду всякі листи чи прошення писати по українськи, й відповідати на них мусять також по українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато Українцїв стало тодї трудити ся в Галичинї — з російської України сюди свої писання посилало, або й переїздило до Галичини. (От між ними й я, вже шістьнадцять лїт минуло, як до Львова з Київа перейшов). Видавали тут книжки, ґазети. Радили ся, як українську справу вести, щоб український народ на ноги поставити, аби міг своїх прав доходити. Міркували, як би і в Росії дійти того, аби українства не заборонювано, а українському народови спромогу дано, щоб він просвіщав ся, жив у достатку. Заложено у Львові таке товариство — зветь ся воно „Наукове товариство імени Шевченка“ (на память і честь Шевченка), що мало займати ся письменством і наукою українською, і там і російські Українцї й австрийські над тим працювали. Багато ріжних корисних книжок надруковано в ріжних справах.

Так українство не вмерло, а йшло наперед, не вважаючи на заборони, хоч не в Росії, то в Галичинї. Добре було й те:

воно і в Росії Українцям духу додавало, дорогу їм вказувало. Та тільки українському народови в Росії пожиток з того не великий був. Ті галицькі ґазети й книжки заборонені були в Росії, мало хто їх і бачив тут. Тільки з 1906 року стало можна діставати книжки й ґазети, видавані в Галичині, й стало можна користати свобідно з того, що за ті літа зробили за границею українські письменники з Росії й з Галичини. А в Росії, як сказано, не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поученя і для відомостей, ніяких українських ґазет. Наука в школї була на мові московській, і більше дітей селянських та школа мучила, як учила! Скільки-то часу пропадало, поки діти навчать ся розуміти вчителя хоч трохи. А не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши зі школи, по кількох лїтах і відвикали читати, забували й те, чого навчили ся в школї.

Страшну се шкоду чинило й чинить нашому селянству. Сто лїт тому школи були українські, і тоді українські селяне були далеко письменнійші й розумнійші, як російські; се виразно кажуть тодішні люде. По сто лїтах, як скасовано українські школи, між російськими селянами більше стало письменних, більше освічених, тямущих людей, що їх у школї вчили рідною мовою, і книжки російські вони по достатку до читання мали. Селянин же нас, зістаючи ся темним і непросвіченим, біднів, підупадав, зіставав ся позаду инших народів. Хоч сидів на урожайній землї, а бідував гірше від тих, що живуть на пісках та болотах. На се не раз вказували Українці правительству, та се нічого не помагало. Тільки вже в останнім часї, як пішов вільнійший дух, після японської війни, попущено де-що. Та й то — книжок багато не пускають, навіть надруковані нищать; ґазети теж закривають; з-за границї також нема ще зовсїм вільного довозу книжок. Правдивої свободи слова в Росії ще нема, як нема й свобідного життя.

ТАТАРИ
Л Ї
Варшава
ПОЛЬЩА
Вепр
Висла
Люблин
нівка
РОЗТ
Яросла
МОРДВИНИ
Горлиці
Сянок
Перемы
Санч
Самбір
ГА
Дін
Бардієв
ЛЕМКИ
Турка
Стр
Дрогобич
БОЙКИ-ТУХОЛЬ
Борислав
Пряшев
КАРПАТИ=ВЕ
Волга
Ужгород
Мукачів
Густе
АВСТРО-УГОРЩИНА
Тиса
КАЛМУКИ
КАСПІЙ
НА
КА
Ставропіль
Кубань
УКР
ПІДКАВКАЗЄ
ЧЕРКЕСИ
БІЛЕ ПОЛЕ=У
ГОРИ КАВКАЗ
ГРАНИЦ
МІСТА
МО

БІЛОРУСИНИ
МОСКАЛІ
ТАТАРИ
ПОЛЬЩА
ПІДЛЯСЕ
ПОЛІСЄ
ВОЛИНЬ
РОЗТОЧЕ
ГАЛИЧИНА
ПОДІЛЕ
КИЇВЩИНА
ГЕТЬМАНЩИНА
СЛОБОЖАНЩИНА
МОРДВИНИ
ДОНЕЧЧИНА
КАЛМУКИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НИЗ
БЕСАРАБІЯ
РУМУНІЯ
АВСТРО-УГОРЩИНА
ЛЕМКИ
БОЙКИ-ТУХОЛЬЦІ
ГУЦУЛИ
КАРПАТИ=ВЕРХОВ.
БУКОВ.
КРИМ
ОЗОВСЬКЕ МОРЕ
КУБАНЩИНА
ПІДКАВКАЗЄ
ЧЕРКЕСИ
ГОРИ КАВКАЗ
КАСПІЙ
ЧОРНЕ МОРЕ
Варшава
Берестє
Пинськ
Припеть
Мозирь
Буг
Вепр
Висла
Люблин
Холм
Ковель
Володимир
Луцьк
Рівне
Дубно
Берестечко
Радивилів
Кремянець
Острог
Овруч
Іскорость
Тетерів
Житомир
Київ
Ярослав
Сянок
Перемишль
Львів
Броди
Зборів
Збараж
Тернопіль
Волочиск
Старокостянтинів
Бердичів
Проскурів
Самбір
Стрий
Дрогобич
Борислав
Калуш
Долина
Галич
Станіслав
Ужгород
Мукачів
Густе
Сигіт
Тиса
Коломия
Косів
Кути
Чернівці
Дністер
Камянець
Хотин
Винниця
Могилів
Сороки
Бєльці
Оргіїв
Дубосари
Кишинів
Бендери
Тирасціль
Одеса
Аккерман
Ізмаїл
Килія
Дунай
Біла Церква
Рось
Умань
Бог
Балта
Вознесенськ
Миколаїв
Херсон
Трехтимирів
Канів
Шевченка Могила
Корсунь
Черкаси
Суботів
Чигирин
Елисавет
Кременчук
Переяслав
Мглин
Стародуб
Глухів
Десна
Сосниця
Кролевець
Конотоп
Сейм
Батурин
Чернигів
Ніжин
Прилука
Ромен
Лубні
Миргород
Гадяч
Лебедин
Суми
Білопіль
Охтирка
Харків
Чугуїв
Полтава
Курськ
Вороніж
Оскол
Короча
Острогожськ
Бутурлинівка
Білгород
Дін
Волга
Ізюм
Славянськ
Бахмут
Микитівка
Луганськ
Донець
Юзівка
Катеринослав
Дніпро
Кривий Ріг
Никополь
Олександрівськ
Інгулець
Пороги
Руїни Січи
Бердянськ
Мелітополь
Таганрог
Ростов
Озів
Ейськ
Козлів-Евпаторія
Кафа-Феодосія
Керч
Симферопіль
Бахчисарай
Севастопіль
Темрюк
Катеринодар
Новоросійськ
Майкоп
Кубань
Ставропіль
КАРТА
УКРАЇНИ.
БІЛЕ ПОЛЕ = УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.
ГРАНИЦІ ДЕРЖАВ
МІСТА
РІКИ
МОРЕ

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

КРАСНОВ.

ЩО ТЕПЕР ДІЄТЬ СЯ В РОСІЇ?

ДРУГЕ ВИДАННЄ.

ЦІНА 10 СОТ.

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ“.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена в Відні.

Що тепер дієть ся в Росії?*

Розкладова праця Думи.

Перший рік війни проминув для Росії під знаком „волї до побіди“ та кличем зєднання народу з правительством. Се зєднаннє розпочало правительство в порозумінню з буржуазією. Бюрократія змобілїзувала всї придатні сили й засоби, щоб нїби чарами викликати ілюзію єдности волї й тїсного співробітництва соціяльних сил. Усе, що не гармонїзувало з сею ілюзією, старанно затушовувало ся обєднаними силами зацїкавлених у тім кляс і соціяльних ґруп так, що на око здавало ся, що й справдї перед глядачем живий державний орґанїзм. Уступленнє з Галичини виправдувано попереду стратеґічними причинами, а потім тимчасовою недостачею мунїції. Офіціозна й лїберальна преса піддержувала офіціяльні звідомлення з перебігу війни та пропаґувала той погляд, що невдачі в Галичинї се тільки відокремлені події тимчасового характеру, з котрих не треба робити загальних песимістичних виводів. Але слїдом за Галичиною прийшли здача Варшави, втрата цїлого ряду кріпостей, котра рівночасно була звязана з нечуваним відходом російської армії на 500 кільометровім просторі. Сей побідний похід нїмецьких і австрійських армій розвіяв усі ілюзії обєднання правитель-

* Краснов — петербурзький кореспондент журналу „Die Glocke“ (Дзвін), котрий видає в Мюнхенї від вересня 1915 р. відомий нїмецький соц.-демократ, полїтик і публїцист Парвус. З ч. 8 „Дзвону“ подано по українськи отсю статю спершу в чч. 69—70 „Вістника Союза визволення України“.

1*

ства з народом, знищив наглядність істновання державної орґанізації, котра була би здатна й мала силу бодай боронити себе.

Під ударами злучених армій задріжала й сливе розвалила ся гнила будова абсолютизму, прикрашеного нїби-то конституційними зверхнїми прикрасами. Навіть для простого ока стали видними його дїрки й щілини. Таким чином треба було припинити фальшиву гру в єдність сил. Правительство само залишило сю гру тай лїберали відкинули її як непридатний засіб. Державна Дума в своїй третїй сесії порвала з тактикою протиставлення зорґанїзованим силам ворога потугу міцного, бадьорого надією на побіду духа, підприйняла дослїд сил держави й мусіла безумовно прийти та таки й прийшла до того вислїду, що сучасне правительство нездатне навіть зорґанізувати оборону краю. Страшна воєнна дїйсність покликала до життя націоналїстичний бльок, котрий обхопив у собі всї елєменти Думи від чорної сотнї до кадетів. Дуже поміркована програма сього бльоку, що вимагала заміни сучасного правительства правительством народнього довіря, правительством, котре могло перевести хочби тільки незначні внутрішнї реформи, послужила, як відомо, приводом для замкнення Думи. Утвореннє сього бльоку, котрий клином вбив ся в попередню зворушуючу єдність уряду з буржуазією для побіди над ворогом і викликав замкненнє Думи, так само, як побідний похід Нїмців і Австрійців з Варшави до Двинська, вплинуло на виясненнє рішучої нездатности нїдочого державної власти в Росії. Через прірву, що відкрила ся між самодержавєм і народом, не можна було більше перекинути мосту. Наближаєть ся хвиля перевороту й, як се звичайно буває на передоднї знищення якогось ладу, показують ся лихі познаки розпаду.

Мінїстри відходять і приходять.

Найблизші співробітники царя, його мінїстри, не мають в його очах більше нїякого авторитету й він міняє їх без усякої системи, без усякого пляну. В один і той самий

день скидаєть ся з мінїстерських становищ відомих реакціонерів і людей лїберального настрою, напр. Рухлова й Кривошеїна. Царські капризи та сваволя сильно осуджують ся навіть у мінїстерських кругах. З єдиною виїмкою Ґоремикіна всї мінїстри заявили ся за утвореннєм мінїстерства народнього довіря, за продовженнєм засідань Думи й за прийняттєм депутації союза міст і земств. Але цар подаєть ся тільки перед одним впливом — безмежним впливом відомого авантурника, зовсїм неосвіченого мужика Распутіна, котрий удає з себе „святого старця“.

Распутін без кінця.

Распутін від сьогоднї призначає мінїстрів. Його найновійша креатура мінїстер внутрішнїх справ Хвостов, про котрого Распутін відкрито сказав: „Я його зробив мінїстром, — він добрий парубок“. Тому-ж самому Распутіну завдячує свою відставку товариш мінїстра внутрішнїх справ Джунковський, бувший улюбленець і товариш царя по полку. Бувши шефом жандармів, Джунковський саме велїв стежити за Распутіним і затримав його, коли той хотїв поїхати з Сибірі до Царського Села. Ледви він повідомив про се царя, як сей пустив його без прохання з його становища. Той же Распутін завинив і відставку оберпрокуратора Святїйшого Синоду Самаріна, дуже поважаного в своїх кругах московського маршалка (предводителя дворянства). Притока до того просто нечувана. Синод призначив суд проти другого, рівно-ж всесильного мужика, бувшого садівника, а теперішнього епископа Варнави, приятеля й улюбленця Распутіна. Сей Варнава, котрому дано високе церковне становище без усякої духовної освіти, має за собою вже порядний спис злочинів. Сей спис скінчив ся поки-що історією підприйнятої Варнавою канонїзації невідомих досї нікому мощей. Синод, обурений сим порушеннєм законів православної церкви, по котрим тільки сам Синод за згодою царя може обявити когось святим, почав вести судове слїдство проти Варнави. Сей заявив при переслуханню, що він

не мав ніякої спромоги звернути ся по канонізацію до Синоду, бо він мав „видѣніе“: в ночи з'явив ся йому ангел і в імени Бога зажадав негайної відповідної канонізації, — значить, він не мав зовсім часу чекати рішення Синоду. Слідство дало багатий матеріял до обвинувачення проти Варнави. Зрештою Синод рішив відібрати в Варнави епископство. Оберпрокуратор Синоду Самарін згідно з статутом підписав сю ухвалу та предложив цареви до затвердження. Коли він се зробив, царь скинув його з посади так, що ухвала Синоду лишила ся недійсною й Варнава продовжує свою чудну́ діяльність. Ся своєрідна подія обурила навіть дворянство, котре прийняло ображеного Самаріна по його повороті до Москви демонстративними оваціями.

Царь яко „воєвода“.

Зрештою навіть усуненнє Миколи Миколаєвича від найвищої команди було почасти теж ділом Распутіна. Сей хитрий мужик уміє зручно використати забобонну й темну придворну зграю. Се він подав цареви „ґеніяльну“ гадку стати на чолї армії. Притім Распутін оповідає нам, що царь бачив „видѣніе“: Мати Божа зявила ся йому з хрестом і мечем у руках та, передаючи йому їх обидва, поблагословила його на провід армією.

Манїфест про перейняттє царем найвищої команди неначе громом приголомшив цїлу армію. Офіцери навіть не старали ся ховати свого незадоволення й осуджували в іронїчних і саркастичних словах сей акт найвищої мудрости. Царь став на чолї армії й зараз же почув себе великим героєм. Навіть його постать змінила ся. Він придбав стрункійшу поставу, ходить певнїйшим кроком і не сумнїваєть ся щодо побіди. Проти плянів ґенерального штабу він поставив собі задачею при всяких обставинах добути знову Львів. Се стало ся його божевільною ідеєю. А тут ще трапило ся, що в той самий час припинено нїмецьку офензиву. Одушевлений „успіхами“ своєї армії, царь набрав ся знову смїливости, найбільше рішуче зрік ся наміру зробити якийсь

крок назустріч вимогам суспільности й на раду Распутіна та Ґоремикіна роспустив Думу.

Відроченнє Думи.

Правительство завжди вважало за конечне приготовити ся до розпущення Думи, тож у ніч передтим стягнено до Петербурга з околиць усї воєнні сили, котрі наразї можна було роздобути. Буржуазія, представлена октябристами та кадетами, показала ся одначе низше того рівня, на котрім бояло ся побачити її правительство. Останнє мало страх, що Дума не розійдеть ся та проголосить свої засїдання постійними. Одначе лякливі лїберали були дуже далекі від подібного вчинку горожанської сміливости й прийняли заяву про відроченнє Думи слухняно. Тільки соціяльні-демократи та трудовики демонстративно покинули залю. За ними пішли деякі лїві кадети. Лїберали подали гасло заспокоєння й заявили з розбитим серцем, що чашу треба випити до дна. Вони лишили ся навіть у дорадчих комітетах при мінїстерствах для орґанїзації „побіди", хоч і самі вони вважали своє місце при сих нарадах без рішаючого голосу негідним. З'їзд міст у Москві прийняв у вереснї резолюцію про конечність утворення мінїстерства народнього довіря, скликання Думи, урівноправнення народностей і полїтичної амнестії. Земський зїзд домагав ся зміни мінїстерства та скликання Думи. Обидва з'їзди ухвалили післати депутацію до царя. Царь, уповаючи на дану йому долею Божу охорону, ухилив ся від прийняття сеї депутації. Так скінчила ся опозиція буржуазної фронди. Й усе йде своїм попереднїм шляхом.

Мобілїзація лихварства.

Так звана мобілїзація промислу перетворила ся тепер на загальну думку в мобілїзацію лихварства з одного та в перекупність з другого боку.

Хабарництво на всїх полях господарського життя прийняло неймовірні розміри. Ніодної військової достави

ніодної торговельної справи з якоюсь державною інституцією або воєнно-промисловою орґанізацією не можна перевести без перекупства. Сї й загалом звичайні в Росії порядки перетворили ся тепер чисто в якусь орґію. Цинїзм іде так далеко, що один правительственний уряд дає хабарь иншому! На однім закритім засїданню Державної Думи показано документ, з котрого недвозначно виявило ся, що управа хлїборобства й державних маєтків виплатила хабарі залїзницям, аби дістати ваґони. Підкупна господарка на залїзницях не тільки загально відома, але навіть й управильнена. Такса виносить 300 карбованців від ваґону. Залїзничне господарство країни в повнім розпадї. В той час, коли часто-густо панує велика недостача ваґонів, збираєть ся їх на окремих місцях стільки, що треба вживати рішучих й насильних мір, щоб висвободити залїзницї. Так у Москві висаджено в повітрє залїзничі вози, що загатили сей вузол.

Холод і голод!

Повний розстрій залїзничого господарства виявив ся також і в питанню запровіянтовання країни. Характеристично, що Петербург, не вважаючи на те, що се місто окружене довкола лїсами, в найвищій мірі терпить від недостачі палива. Як твердять петербурзькі міські гласні (радні), засоби палива швидко вичерпають ся зовсїм. Те саме і з Москвою. Перед крамницями з мукою й цукром у Москві й Петербурзї збирають ся товпи народу, заповнюючи цїлі вулицї. Сї люде довгими годинами чекають, аби купити один єдиний фунт цукру або декілька фунтів муки. Спеціялїсти твердять, що через те, що свого часу не подбало ся про се, тепер уже сїй справі не можна запобігти й недостача палива в цїлій Росії ставатиме все прикрійшою.

Селяне, передбачаючи голод, здержують ся з продажею хлїба.

Дорожня досягає свого найвищого ступня. Немає ніодної річи, ціна якої на підвисшила ся-б бодай удвоє, й не-

достає найконечнійших річей, як для населення, так і для армії.

Багато лиха робить також сваволя поодиноких властей. Петербурзький градоначальник напр. постановив, аби дрова на паливо продавали ся по десять карбованців за кубічний сяжень. Але великі купці самі платили по дванадцять карбованців за сяжень, отже торговля дровами була унеможливлена й люде лишили ся без палива. Кождий провінціяльний урядник, чи то ґубернатор чи справник видає свої власні розпорядки в боротьбі з дорожнею. Один забороняє вивіз, инший довіз. Петербурзький ґубернатор турбуєть ся поперед усього російським походженнєм палива. Він заборонив вивіз дров з одного маєтку на Неві, бо його властителька носить німецьке назвище й є підозріннє, що вона має горожанські права в двох державах. Сей своєрідний ґубернаторський патріотизм приневолює людей, котрим нестає палива, мерзнути.

Гідне уваги, що при всім тім у Петербурзї, Москві й инших містах люксусових річей, ласощів, дорогих овочів і тому подібних річей забагато, тоді як не вистарчає найконечнійших життєвих засобів. Се своєрідне явище має надзвичайно просте поясненнє: саме торговці дорогими товарами мають більшу спромогу заплатити хабаря за ваґони, ніж торговці дровами, чи пекарі.

Військо без шинелів і чобіт.

Вже й тепер у Москві й Петербурзї стрічають ся салдати в полотнянках і чоботах з халявами з церати. Цілі роти виводять на площу вправ — **босими**, бо постоли з лика, в яких поприходили сї люде з села, швидко стоптали ся. Недостача обуви викликана між иншим тим, що значна частина російських шкіряних фабрик находить ся в Польщі, себто в зайнятій Німцями области. Треба ще до того додати характеристичну подробицю: перед окупацією міста Шавлї ковенської ґубернії звертав ся один тамошній великий фабрикант шкір аж двічи до начальства

є просьбою дати йому ваґони для вивезення його шкіряних товарів у середину Росії. Але він так і не дістав ваґонів, поки міста не зайняла німецька армія, котрій тоді й дістали ся всї шкіряні засоби.

Збігцї.

Крім загальної лихої господарки погіршуєть ся ще положеннє через нагромадженнє збігців і висланих з зайнятої области. Відомо, що населеннє зайнятих земель вивожено насильно. Його ограбили при тім козаки й инші салдати до сорочки. Щоб ухилити ся від ограбовання власною армією, люде часто покидали свої місцевости ще, заки з'явило ся військо. Голодним товпам народу не лишало ся в дорозї нїчого иншого, як самим грабувати, й таким робом села вздовж шляху ограбовані вже збігцями, до котрих приставали все більші маси народу з ограблених місцевостей. Так усе більше й більше зростав потік збігців і грабіжників.

Адмінїстрація не робила нїчого, щоб десь притулити сї збіглі голодні, зневірені маси, й не дбала про них. Нараховують у Петербурзї 800 тисяч збігців, у Москві 550 тисяч. Багато мілїонів утїкачів розсїяно по країнї. Говорять про 15 мілїонів утїкачів і вивезених. Надзвичайно загострене сим питаннє про забезпеченнє населення життєвими засобами зостаєть ся нерозвязаним і грозить катастрофою, розміри й наслїдки котрої перейдуть усяке представленнє. Так викликує правительство до життя темні сили, опанувати котрі воно не буде в силї; сї сили викопають гріб йому самому.

Голодні бунти.

Вже зголошують ся передвістники сих катастрофальних з'явищ. Уже в ріжних місцевостях Росії були голодні бунти. Так в Астраханї, де військо розстрілювало людей, в Богородську й Подольську, московської ґубернїї, де рівнож начальство дало зворохобленому народови олово замісць хлїба. В результатї кількадесять убитих і ране-

них; тодї в московській ґубернії проголошено воєнне положеннє. В Петербурзї були також з тих самих причин конфлїкти між товпою й полїцією в передмістї Колпинї та фабричних районах.

Правительство нацькове голодний нарід на банки.

Правительство в особі нового мінїстра внутрішнїх справ Хвостова добре бачить наближеннє страшного моменту. Не чуючи в собі сили заздалегідь оперти ся близькій бурі, воно старається захистити ся перед катастрофою своєрідним способом. Хвостов, використовуючи для сього пресу, старається відвести увагу в иншім напрямі й відповідальність за неминучий голод звалити на соціяльне представництво та приватні круги: на міські самоуправи, котрі нїби-то не досить дбали про довіз життєвих засобів, та на банки, що спекулювали на подорожінню цукру, хлїба, вугля й т. д.

Мінїстер внутрішнїх справ нацьковує народнї маси проти банків, обвинувачуючи банки в тім, що, обмеживши кредит, навмисне позволяли товарам лежати на залїзницях, аби піднести цїну в гору. В Петербурзї оповідають, що Хвостов мав намір притягти до суду міські представництва й банкові дирекції, щоб перед громадською думкою звалити вину на них і відвернути від правительства народнїй гнїв.

Страйки.

У тїснім звязку з дорожнею вибухають то там, то тут по цїлій Росії страйки. Драконівські засоби, за котрі хапаєть ся проти них правительство, погрози посилати страйкарів на фронт і засуджувати на каторгу, карати шістьма роками дисціплїнарного баталїону в разї, якби робітник без законної причини не з'явив ся до працї, — все те лишаєть ся порожнїми словами, котрі нїкого не лякають. Бо в дійсности сих погроз не виконуєть ся. Се зрозуміле. В країнї панує велика недостача не тільки кваліфікованих робітни-

ків, але навіть щоденних наймитів у підприємствах, що працюють для армії.

Нема чого й думати відняти в фабрик їх робітників, бо через се армія лишила ся-б без муніції. Не вважаючи на всї погрози, страйки в Петербурзї й Москві щоденне безперестанне явище. Так у Москві декілька разів страйкували трамвайові робітники. В Петербурзї сливе всї фабрики й заводи, включно з Путилівськими й Лєснерівськими заводами, з фабриками мідяної бляхи та рур Еріксона, Рєчкіна й инш., що виробляють муніцію. В жовтнї страйкували цїлих два тижнї робітники Скорохода, фабрики чобіт для армії. Страйкувало декілька тисяч робітників. Страйк на фабрицї Фенїкса мав у своїм наслїдку арештованнє 400 робітників, котрих передано воєнним властям для посилки на фронт. Минуло вже більше місяця часу, а погроза й досї не виконана.

Революційний пролєтаріят.

З другого боку дозволило правительство робітникам, хоч, правда, на просьбу буржуазії, скликати збори для вибору своїх представників до воєнно-промислового комітету. Буржуазія бажала збудити патріотизм у робітників, подавши гасло оборони вітчини, а не „волї до побіди", як попереду. Робітники не поминули скористати з сеї нагоди; вони відбули ряд зборів, аби використати їх — бо сї збори відбували ся без поліцїйного догляду — для своїх цїлей, себто для вияснення свого становища до війни й для орґанїзації своїх сил для близької рішаючої хвилї в внутрішнім життю країни. Серед робітників виявили ся дві течії:*) прихильників бойкоту, що виступили за рішучим бойкотом предложеного буржуазією комітету, й инших, котрі, правда, теж хотїли бойкотувати комітет, але радили післати до нього все-ж-таки представників задля інформації про його дїяльність, щоб ужити сих інформацій у дальшій революційній боротьбі.

*) Про се докладнїйше написано в статї У. С. „Знаменна резолюція петербурзьких робітників", „Вістник Союза визволення України" ч. 49—50, ст. 13.

Перший напрям переміг. Виборців таки вибрано, але вони відмовили ся післати представників до комітету. Обидві течії згоджували ся зовсїм в однім: ніодна з них не держала ся погляду, що треба боронити країну, котрий так бажала підсунути їм буржуазія. Треба загалом сказати, що міщанські патріотичні кличі не знаходять ні найменшого відгуку в робітничих масах, настроєних дуже революційно. Відроченнє Думи, котре так сильно засмутило буржуазію всїх відтїнків аж до радикальної інтелїґенції, не зробило на робітничі круги ніякого вражіння. Діяльність Думи, котра затушовувала внутрішнї протирічча, щоб задемонструвати ворогови „народню єдність“, і лила воду на млин правительства, виявила до дна її дійсну істоту. Буржуазія зостала ся ні в тих ні в сих, побачивши, що розпущеннє Думи не потягло за собою страйку-протесту навіть серед петербурзьких робітників. Один з лївих кадетів докоряв соціяльній демократії, що в разї повстання армія виступила-б по боцї народу.

З другого боку Маклаков, розуміє ся, лякав правительство небезпекою з низу, зі сторони „невідповідальної“ черні, предсїдатель міського з'їзду в Москві не допустив до участи в сїм з'їздї соціяльно-демократичних думських послів. Буржуазія протягла гостру границю межи собою й лївими демократичними елєментами. Се зрештою в Росії одна єдина соціяльна верства, котра бажає продовження війни й боїть ся, що правительство може згодити ся заключити мир.

Войовнича буржуазія.

В сих кругах сильно ширить ся чутка, що царь став на чолї армії, щоб окремо заключити мир. Навіть те, що нїмецьку офензиву припинено й російська армія від часу, коли царь обійняв найвищий провід, спромогла ся на відпір, пояснюють ся в сих кругах тим, що Німеччина нїбито дала російській армії спромогти ся на якісь незначні успіхи, щоб підготовити „пристойний“ мир. У сих же самих кругах підозрівають правительство, що воно дражнить ро-

бітничі маси й викликує повстаннє, щоб заявити потім своїм союзникам, що воно не може більше продовжувати війни наслїдком внутрішнїх заворушень. Бо вони твердять, що в умові Росії з її союзниками є застереженнє, котре признає Росії право заключати окремий мир, колиб, мовляв, у країнї вибухла революція.

Сї міщанські побоювання находять багату поживу в „істінно-русскій“ пресї, напр. у „Земщинї“, котра іронїчно запитує лібералів, де-ж бо той кінець, до якого на їх думку має вести ся війну, й додає, що кожда війна коштувала вже досить жертв. Подібні-ж змагання до миру виявляють і инші орґани „істінно-русских людей“.

На чім же опирає в такім разї російська буржуазія свої надії на побіду, коли вона й сама ясно розуміє нездатність старого державного ладу до оборони краю? На се питаннє представники міщанських кругів дають усе ту-ж саму відповідь: Німеччина з кождим днем усе більше вичерпуєть ся, треба продовжати війну, хочаб і відступаючи, доки не зломить ся Німеччини.

Настрій народнїх мас.

Але звичайний обиватель, котрий не добирає фактів до своїх бажань, стоїть дуже далеко від сеї ідеї „побідного кінця“. Якби нї скінчила ся війна, щоб тільки скорше їй кінець“. Так говорить звичайно кождий.

Нарід, котрий з самого початку не вважав сеї війни своєю справою, прокляв її й нарікає на правительство, що в кождій родинї забрало якусь жертву. Незадоволеннє настільки ясне, що навіть правительство й буржуазія зрекли ся надії пробудити патріотичне одушевленнє в народї, бо тут даремні всї зусилля. Найкращою ілюстрацією сього служить часта втеча запасних з казарм цілими партіями. Так утікли з казарм у місцевости Медвідь, у 30 верстах від Петербурга, протягом жовтня 400 запасних. Вони покидали свої рушницї й повтїкали.

Настрій в армії.

Коли тепер у Росії кождий, хто стоїть перед бранкою, мріє тільки про те, якби викрутити ся від служби на фронтї або, в разї, як се не вдасть ся, як найскорше дістати ся до полону, коли нїхто в Росії не вірить більше силї власної армії, коли кождий офіцер мріє про якесь адмінїстративне місце позаду армії, то вже з сього можна судити, який настрій в армії. По оповіданням ранених і хорих, котрі повернули з фронту, спільне бажаннє, що обєднює салдатів і офіцерів, се змаганнє до миру.

Крім загальних причин грає ще в салдатів велику ролю жорстоке поводженнє начальства. Салдатів з найменшого приводу карається немилосердно тїлесними карами. Тїлесних кар уживається ся в усїх частях армії й немає нїякого дива, що салдати, які мусїли затаїти почуттє пімсти, при першій нагоді вимірюють свої рушницї проти офіцерів. Так на північно-західнім фронтї один баталїон вистріляв усїх своїх офіцерів. За се цїлий сей баталїон ґрупами розстріляно. Та й звідки з'явить ся якийсь инший настрій, коли салдат погано одягнений, обутий і нагодований! Природна річ, що салдати з голоду грабують населеннє, яке втїкає перед власною армією й ховає від неї жінок і дівчат.

З другого боку в армії немає дисціплїни ще й тому, що вона в значній мірі складається ся з непідготовлених ополченців. Щодо сього, то знаменною є думка, висловлена начальником ґенерального штабу головнокомандуючого, ґенералом Алєксєєвим. На земськім з'їздї один член Думи заявив таке: „Ґенерал Алєксєєв уповноважив мене, щоб суспільність довідала ся про стан річей на фронтї, що вже не є нїякою тайною для Нїмців і лишається ся невідомим тільки для російського загалу, заявляти в його імени всюди на зборах, у союзах, пресї, що задля вживаного за Сухомлїнова способу вправ запасних, протягом тільки небагатьох тижнїв, російська армія потерпіла величезні втрати. Сї по

гано вправлені люде, або й зовсім без вправ, мусїли нїби-то нагородити втрати армії. Але вони показали ся зовсім непридатним матеріялом, вносили тільки переляк у ряди війська й безцільно та марно гинули. Тепер за Полїванова рішили ся ми усунути стару систему й підготовити нову армію. Люде останнього набору, число котрих сягає до двох мілїонів, мусять бути вправлені протягом вісьмох місяців так, що ми на весну 1916 р. матимемо нову двомілїонову армію. Але доти мусимо ми, обливаючи ся кровю, ухиляти ся перед ворогом і я не знаю ніякої границї сьому уступанню."

Серед таких обставин ніодна людина в Росії не вірить у спромогу відперти німецько-австрійську офензиву. Припускають теж, що припиненнє німецько-австрійської офензиви має якісь окремі пляни. До такої міри щезла віра в успіх російської зброї. Зрештою з військових джерел знають, що засоби мунїції, привезеної в вереснї з Канади, нїби вже вичерпані. Помічаєть ся недостача рушниць і гармати стали негодящі, бо вже зужиті до краю.

Серед такого стану річей небагато людей, котрі все зостають ся оптимістами й вірять у побіду держав почвірного порозуміння, висувають зовсім дивний доказ: віру в духа московського народу, в невичерпальну силу сього народнього духа, в його своєрідну містичну спромогу творити чуда й вести до побіди. Отже на обох кінцях,—„вгорі" й „долї", в радикальної інтелїґенції та в царя, надії на побіду будують ся на тій же самій основі: у царя — на „видѣнии", в оптимістів з інтелїґенції — на „чудї". Але чудес давно вже немає й російська дійсність не дає ніяких реальних підстав для оптимістичних кінцевих виводів.

Адреса для замовлень: *Administration des „Nachrichtenblattes des Bundes zur Befreiung der Ukraina", Wien, VIII., Josefstädterstraße 79, Tür 6.*

Михайло Грушевський

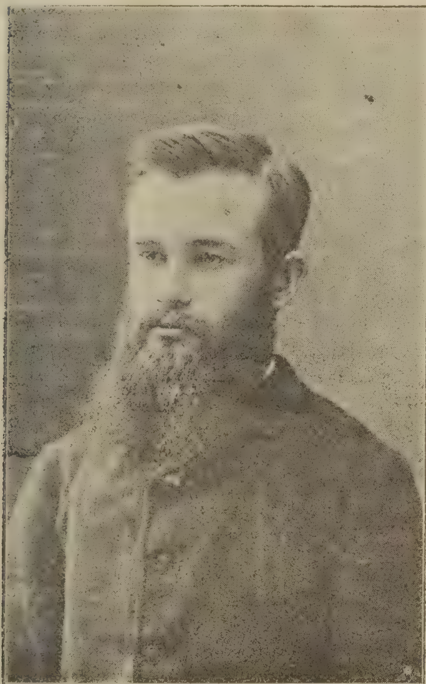
ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ
і
УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ

2-ге вид.

Київ, Видавництво "Відродження"
1913

Передмова.

Перше виданнє сеї книжечки вийшло в 1912 р. накладом самого автора. Книжечка мала великий успіх з огляду на авторітетне й популярне імя автора, а також з огляду на саму справу, яку обговорює в нім автор зі знаннєм річи і для кождого зрозуміло.

Михайло Грушевський.

Серед усіх потреб нашого національного життя потреба рідної школи найголовнійша, бо народ, який не має своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не вибєть ся на самостійну дорогу істновання.

Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги, тому й видаємо сю книжечку, щоб вона стала в пригоді кождому, хто не свідомий великої ваги рідної мови й рідної школи для поступу й розвитку рідного народу.

Видавництво „Відродженнє“.

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ.

В сій книжечці зібрав я статі про українську мову і шкільну науку чи освіту, що друкував у ґазеті „Село“ в роках 1909 і 1910, головно для читачів селян. Чей стане в потребі. Питання сі — про українську мову, школу й освіту, не порішені в Росії досі, і довго ще про них прийдеть ся змагати ся й спорити ся, тож і гадки та звістки, подані в сих статях, можуть придати ся і сьому ділу послужити. Правда, статі сі писані з ріжних нагод і часом до тої самої справи і по кілька раз вертають ся, та тямущому чоловікови се не зашкодить. Такі нагоди повторяють ся і певно будуть повторяти ся, і сказане з їх приводу не раз ще матиме свою силу.

Шкільна мова.

Кождого разу, особливо під осінь, як починаєть ся наука в школі і виникають думки про школу — сумні гадки нагоняють вони.

Зі школою в Росії не добре, особливо зі школою сільською, народньою.

Мало тих шкіл, так що на всїх дїтий не стає. Вчать ся у них небогато, а як що і навчать ся, то і те часто забувають, вийшовши зі школи, навіть писати і читати не вміють. І по числу письменних Росія стоїть на однім з останнїх місць поміж инშими краями. А між ріжними краями Росії Україна також належить до гірших, найменше освічених.

Причин тому є кілька: мало грошей іде на народні школи, мало про них дбають. А головно через те так тупо в них наука йде, що вчать дїтей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють.

Що небудь незвісне, незнане, можна розяснити тільки понятними, зрозумілими словами. Вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють. Се кождий тямить і розуміє, і таке правило в шкільній науцї, що вчити треба ученика мовою для нього зрозумілою. А в народній школї на Україні не так. Прийде дитина до школи. Учитель говорить до неї по руському, вона в його ледви яке там слово зрозуміє. Те, що він учить і толкує, вона ледви тямить. В книжцї слів пребагато таких, що вона їх або не знає, або инакше розуміє. І так дїтям мука, учите-

леви мука, а науки як кіт наплакав. Походить дитина кілька років, поломить собі язика так, що воно анї по нашому, анї по руському. Ледви пише або читає, а по кількох роках і те забуває.

Чому ж воно так, що на Українї не вчать дітей по нашому, як треба? А тому, що ріжні пани кажуть, ніби то руську мову, що нею дітей по школах вчать, наші діти розуміють як свою рідну, а селяне буцїм самі не хочуть, щоб по школах їх дітей вчили українською мовою.

Щоб сього не було, передовсім наші люде повинні казати при кождій нагоді всю правду, всякому панови чи начальству, що наука руською мовою йде тупо, що діти її розуміють слабо і що селяне хочуть, щоб дітей їх учили рідною мовою.

Треба, щоб учили в школї і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали мовою рідною: тоді діти і всього иншого навчать ся скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по якому своє з руським.

Се наші люде повинні самі на кождім місцї казати всім, щоб не клепали на них, мовби то вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою.

Законопроєкт про ученнє українською мовою.

В марті 1908-го року 38 депутатів Державної (Государственної) Думи подали такий законопроєкт:

1) Щоб по тих сторонах, де живе укранський народ, у народнїх школах учено українською мовою.

2) Руської мови щоб учили обовязково,

3) Книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього житя.

Сей проєкт закона підписало, як я вже сказав, 37 депутатів: священників, селян з України і инших. В осібній записцї, доданій до законопроєкту, вони поясняють, чому вважають потрібним ученнє українською мовою. При теперішній науцї, коли на Українї вчать по школах руською мовою, темнота розвела ся по Українї страшенна. Між українським народом грамотних у двоє менше, ніж між народом великоруським; у деяких ґу-

берніях україн ських між Українцями ледви знайдеть ся оден грамотний на десять душ; а як по котрих губерніях оден грамотний на пять неграмотних, то се вже дуже багато. Так підупав український народ, такий здатний, спосібний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського), та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки.

Чому так стало ся, поясняє таж записка. Наука в народній школї може йти добре тільки рідною мовою, яку школярі добре розуміють, як свою. І коли почали заходити ся по всій Росії коло шкіл тому з пятьдесять літ, то тямущі Українці заходили ся складати українські книжки для народніх шкіл, щоб на Україні по школах вчити по українському. Найбільші наші письменники тоді зайняли ся сим. Славний український історик Костомарів збирав гроші на виданнє українських шкільних книжок; Куліш зложив дві граматки, більшу і меншу; сам Шевченко видав малий український буквар. Та не позволено було вчити по школах із українських книжок. Вчили по руському і з руських книжок, а діти селянські тої мови добре розуміти не могли, і наука ішла через те тупо, і що навчали ся, те дуже скоро забували; навіть трапляло ся, що вийшовши зі школи за три або чотири роки читати вже забували. А крім того зіставали ся, що називаєть ся, *без язика*: бо по руськи не могли навчити ся, а від своєї мови відставали, бо в школї їм казали, що то не мова, а так мужицька говірка. І так забивали їм памороки, що на все житє відбивали охоту і до книжки, і до науки, і до всякаго знання; калїчили душу, а не вчили. Найбільш тямущі знавці шкільної науки в Росії, як Ушинський, барон Корф, Вессель, Водовозов розуміли і показували на се, що від такої науки нема користи для народу: треба доконче вчити дітей рідною мовою, щоб наука добре йшла, — значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Инакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневіряння. Комітет міністрів, міркуючи про заборону української мови (1905), признав, що сї заборони не дають українському народови вийти з теперішнього упадку („препятствуютъ повышенію нынѣшняго

культурнаго его уровня"). Навіть духовне начальство побачило се, і коли духовенство подільської епархії удало ся з сим до синоду, то синод дозволив (в 1907 р.), щоб у сільських школах, де ходять українські діти, вчити і толкувати українською мовою; позволив учити української мови в винницькій школї, де вчать на учителїв приходських шкіл, щоб ті учителї могли вчити дітей українською мовою, і шкільні книжки приладити для розуміння українських дітей.

Отсе все пригадує записка депутатів, додана до проєкту. Потім була звістка, що в думській комісії народньої освіти зайшла мова про научаннє в народнїх школах, де вчать ся діти не руські, і комісія признала, що в таких школах треба вчити дітей їх рідною мовою. При тім оден з тих 37 депутатів, що підписали заяву про потребу виучування українською мовою, професор Лучицький, нагадав особливо про научуваннє українською мовою в школах, де вчать ся українські діти.

Українське письменство.

Оповістили ґазети, що комісія Державної Думи для справи народньої освіти на нарадї своїй признала, що по місцях, де живе люд не-руський (инородческій), по школах мають учити місцевою мовою, „коли вона має письменство і лїтературу".

Колись российське начальство не питало, чи люде мають на своїй мові письменство чи лїтературу, і захожуючи ся вчити ріжних инородців по школах, не тільки що само для них книжки складало, а навіть і азбуку укладало, як не було у них нїякого письменьства, нї навіть азбуки. Тодї воно дбало про те тільки, щоб навчити того „инородця", зробити його більш тямучим, освіченим, і не бояло ся, що з такої науки „може вийти полїтика". Знало, що навчити добре можна тільки рідною мовою, і для того казало вчити по школах рідною мовою, казало для того підучувати тих самих инородців на учителїв складати книжки, перекладати на їх мови Святе письмо і инші книги, і навіть для того азбуки на ново видумувати. Так було наприклад років тому сорок або пядесять на Кавказї: ріжні почтенні ґенерали, чиновники та духовні российські складали аз-

буки, книжки для науки, перекладали Святе письмо, заводили науку на рідній мові для тих маленьких народів, котрих там на Кавказі без числа мешкає, а єсть такі, що всього того народу кілька тисяч. Був такий генерал, барон Услар називав ся — так він, Боже ти мій милий, для яких народів не наскладав азбук, словарців, книжок! Що-ж, і для кількох тисяч варто потрудити ся, щоб дати їм змогу вчити ся, на людей виходити.

Тепер зачинають питати, чи є на тій мові письменство або література. Спитають може й нас. Чи маєте на вашій мові письменство і літературу?

Маємо, панове депутати, досить маємо, і не з учорашнього дня. Триста літ з верхом минуло від того часу, як наші предки, побачивши, як наш нарід пропадає в темноті, без школи, без книги, заходили ся просвічати його мовою рідною, зрозумілою, народньою. Побачили, що українські діти вчать ся по чужих школах — польських, і вивчивши ся одвертають ся од свого народу, гидують своєю мовою і своєю батьківщиною, стають Поляками. Побачили, як одкидають ся од свого кореня і народу пани і всякі люде заможнійші через те, що на нашій мові нема ніякої освіти, ніякої *культури**). Щоб тому запобігти, почали заводити школи, перекладати книги церковні, Святе письмо і всякі инші „на просту посполиту мову", як вони її називали — себ то народню, якою сам народ говорить. Почали тою мовою складати вірші церковні, побожні і світські, комедії театральні і всякі книжки.

Особливо ж з кінцем XVIII в., як Іван Котляревський так дотепно зложив народньою українською мовою книжку про Енеєві пригоди — багато стало складати ся віршів, представлень театральних і всяких оповідань українською мовою. Бо побачили, що то дуже гарно виходить. Гарні дуже вірші українські складав Гулак Артемовський, оповіданя писав Квітка. Шевченкові вірші уславили його імя не тільки між нашим народом, а і між чужинцями — що славний дуже поет був. Потім були такі письменники славні, як Куліш, Костомарів, Марко Вовчок, Федькович; новійшими часами

---

*) Культурою зветь ся все, що тичить ся освіти і просвіченого житя: наука, письменство, школа, художницька штука всяка, добрий лад у житю людськім, товариськім.

гарні дуже повісти і оповідання писали: Левицький Нечуй, Панас Мирний, Кобилянська, Коцюбинський, Стефаник, Винниченко; чудові вірші писав Франко, Леся Українка, Самійленко, Олесь, Чупринка; театральні комедії і драми писали Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький. І инших було багато дотепних і гарних письменників, якими не стид похвалити ся і перед чужинцями; їх писання переложені на ріжні чужі мови, чужі люде їх дуже похваляють. Книжок українських надруковано без ліку. Газет і журналів самих виходить до сотні по ріжних усюдах, у Росії і за границею. Є журнали наукові, для самої тільки науки. У Львові і Київі є наукові товариства українські, які видають книжки про саму високу науку. Львівське товариство, давнійше, вже більше, як трицять літ засноване, видало кілька сот ріжних наукових книжок і дуже поважаєть ся у вчених людей.

І наука всяка йде українською мовою — як не в Росії, то за границею. Перша граматика чисто народньої української мови вийшла девяносто літ тому в Харкові (написав її Павловський). Від того часу ріжних граматик українських, що вчать, як вірно говорити і писати українською мовою, вийшло кілька десятків. Словарів українських для тих, хто хоче знати, яке значіннє має котре слово українське, також є богато. Є словарі українсько-російські, українсько-німецькі, українсько-польські й инші. Недавно одержав нагороду від петербурської академії наук великий словар української мови, що вийшов три роки тому в світ. В 1848 р. заведено в львівськім університеті катедру української мови і літератури — щоб значить оден професор що року вчив того. Потім такі катедри заведено в університетах у Чернівцях і в Кракові (в Австрії); і в Росії зачали були по українськи викладати в деяких університетах у 1906—7 р., та потім заборонено. У Львові тепер викладають ся по українськи такі науки: українська мова, українська література, історія українська і всесвітня, географія, право цивільне (гражданське), карне (уголовне), процедура судова, ріжні предмети церковні; а Українці добивають ся, щоб був цілий український університет осібний у Львові, і мабуть незадовго того добють ся. Гімназій таких, де вчать по українському, в загра-

ничних українських землях є тепер девять (у Львові дві, в Перемишлї, в Станїславові, Тернополї, Коломиї, Вижниці, Чернівцях і Кіцманї по одній; се все державні (казьонні), а приватних (частних) — щось вісїм, та про них не говорю. Народнїх шкіл, де по українськи вчать — сотнї і тисячі є. В Росії вже шостий рік, як стало можна видавати українською мовою всякі книжки і ґазети; по благословенню Синоду виходить переклад Святого письма, дозволено по церквах проповідувати українською мовою. Тільки за школою дїло стало.

Маємо, панове депутати, всякого письменства і лїтератури української доволї! Постановляйте тільки скорше, щоб і у нас в Росії по школах учили українською мовою, народови до просвіщення дорогу одкривали.

Не порозумнїйшали.

Перший раз за всї роки пішла в Державній Думі з приводу української школи поважна розмова про український народ, про його потреби і його мову. І як же не мудро показала себе при тім більшість послів сеї третьої Думи! В комісії народньої освіти признавали, що по сїльських школах треба вчити рідною мовою, але українську мову до того не допускали. Коли один з членів комісії рішучо поставив справу так, щоб у такім разі і на Україні в народнїх школах вчити по українському, то більшість членів виступила против сього — бо мовляв українська мова не мова, а тільки „наріче" руської мови; через те, кажуть, українських дїтей треба вчити руською мовою.

Ну та комісія сього ще не рішала — справа мала ще йти в Думу. А в Думі тим часом звели ся балачки про українську мову, коли почали рішати, якою мовою мають вести ся справи в місцевому сїльському судї, що буде заведений на місце теперішних волосних судів. І знов те саме. Починають говорити, що руський горожанин, підданний значить российський, обовязаний вміти по руському. Кажуть, що Українцї і Білоруси — руські, то їм не треба своєї мови, і мовляв самї Українцї не хочуть своєї рідної мови, а хочуть руської. Так говорив епископ холмський Евлогій — дарма, що на власні очи бачив, як холмські Українцї спольщили ся

саме через те, що не було там просвіти на рідній, українській мові. Сусідні з Холмщиною Галичане, живучи під польським панованєм, підняли ся й просвітили ся, через те, що мали освіту на рідній мові — і школу і книжку, а Холмські Українці і під руською державою підупали без сього. Тепер клопочеть ся той Евлогій з иншими, щоб Холмщину від Польщі відділити, щоб не польщила ся. Відділити її і правильно було-б, бо то земля українська, а не польська, тільки — що то Холмщині поможе, як і далї Українцям не буде спромоги просвіщати ся? Як Поляки і инші народи матимуть польську мову в школї, і в судї, і в церкві, а Українцеви все зась буде до своєї рідної? А все за те тільки, що його мова до мови руської близька, подібна!

Вже в 1905 р. комітет міністрів признав, що український народ зі злиднів і темноти своєї не може піднести ся через заборони та перешкоди українській мові. А тепер знову на ново треба те кождому твердити? Українська мова — не мова кажуть; до руської подібна, кажуть. Подібна, та не та, — одмінна і ріжна від руської. І руський судя дуже часто Українця в судї не розуміє; а українським дїтям від учення в руській школї не наука, а мука. А що українська мова „наріче" тільки, що вона мужича мова — як деякі кажуть, то що в того? Одні кажуть, що мужича, що наріче; а другі, котрі тямущі, кажуть, що мова правдива. На нїй в Галичині в ґімназіях і в університетах давно вчать усякої науки, не тільки що в народній школї. Та нехай яка там єсть, така єсть, а коли нею ґоворять десятки міліонів українського народу в Росії, то треба, щоб тою мовою і вчили в школї, і щоб в судї нею можна було розмовляти ся, чи прошенїє написати, щоб селянинови не тратити ся останньою копійкою на адвоката.

Коли-ж то порозумнїйшають люде та таку просту справу второпають!

Не позволяти!

Розійшла ся звістка, що в комісії думській, яка займаєть ся справами народньої освіти, укладаючи проєкт закона про школи „инородческі“, таки не пропустили української мови. Київський депутат добивав ся, щоб у школах на Україні по українському учено, коли між иншими інородцями мають учити дітей їх рідною мовою. Але більшість членів комісії на те не пристала. Ухвалила, щоб рідною мовою вчили в ґуберніях балтийських і польських, щоб польською вчили між Поляками, латишською між Латишами, естонською між Естами. Потім згодили ся розтягнути се на ґубернії литовські. Праві підтримали жаданнє, щоб і в школах між людністю магометанською вчили їх рідною мовою: між Татарами по татарському, між Кірґізами по кірґізькому, між Черкесами або Чеченцями по черкеському або чеченському. Підтримали й домаганнє представника жидівського, щоб по жидівському вчили в школах для жидівських дітей „въ чертѣ осѣдлости“, себто в тих ґуберніях, де Жидам позволено пробувати. Казали, що зробили се вони на сміх, щоб показати, до якої недорічности доводить правило про рідну мову в школі. Але Українцям і на сміх не схотіли позволити. Поляки і Литовці, Латиші й Естонці, Татари й Кірґізи, Жиди й Армяне нехай мають свою школу, нехай їх діти вчать ся рідною мовою. А Українцям та Білорусам того не позволяти. Нехай далі морочать ся з незрозумілою мовою руською. Нехай далі тратять марно роки шкільної науки й виходять у життє темними сліпцями, без знання, без освіти. Нехай нидіють у біді й темноті. Думським депутатам про се байдуже.

Правда, справа в комісії ще не скінчила ся, пішла ще в повну Думу. Та по тім, що зайшло в комісії, не можна було і від повної Думи сподівати ся багато ліпшого. Знову почали говорити, що української мови нема, що єсть тільки оден руський народ і одна руська мова, дарма, що п. найстарший міністр Столипін Українців оголосив за інородців.

А найгірше — покликували ся на те, що українські селяне самі не просять української школи. Покликали ся на ріжних земляків у Думі і на українських селян-

депутатів, що у ній засідають. Доводили, що українські селяне не просять і не хочуть української науки в школі.

І се, кажу, було найгірше.

Колишня освіта і теперішня темнота.

Буде тому двісті пядесять літ з лишком, за гетьмана Богдана Хмельницького, переїздив через Україну Грек із Сірії Павел з міста Алєпа. Він дуже докладно описав сю подорож свою і що він бачив на Україні. Його рідна країна Сірія пропадала тоді в темноті, біді і неволі під панованнєм турецьким. Україна ж саме тоді визволила ся з під польського панування і жила по всій своїй волї. Вигнали панів, забрали їх землї, самі вибирали собі попів, і учителів у школу, яких хотїли, собі прикликали. Кажуть пани звичайно, що темні мужики не можуть самі собі порядку дати. Отже той Павло саме тому дивуєть ся, які гарні порядки тоді були на Україні: як роботящо і розумно хазяйнували люде, як дбали про бідних, калік і сиріт, як старали ся про освіту. Дуже дивно було йому бачити, що тут усі діти письменні, навіть дівчатка, навіть сирітки — „вчать їх", каже, „а не дають волочити ся без діла". В кождім селї була звичайно школа, старали ся про неї самі селяне, ніхто до неї не мішав ся. Вчили в такій школі мовою своєю, українською, а хоч не мудрі були ті учителї, про те було письменних може й більше ніж тепер. Український нарід, як порівняти його до московського приміром, — був тоді далеко розумнійший, освіченійший, проворнійший. З України потім ціле століт๊є находили на Московщину люде, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували. Довгий час усі вищі духовні в Московщинї були з Українців, бо своїх учених там не було. Довгі часи Московщина жила українською наукою, поки своєї нарештї не розвела, працею та заходами тих же українських учених.

Так було двісті літ тому. А тепер? Тепер навпаки. Тепер український народ задні пасе. Письменних на Україні, так гуртом узявши, буде чи не у двоє меньше, як у московських сторонах. Україна стала одною з найтемнійших сторін. Книжок, ґазет між народом розходить ся незвичайно мало. Люде не мають понятя нї про що.

Подивити ся по всяких заводах, чи торговлях, чи по школах та урядах — більше там Руські, Поляки, Німцї, Французи всяку справу ведуть, а наш чоловік на чорній роботї, бо невчений. Край богатий, родючий, дозвільний, а люде ледви живуть, у бідї та темнотї, та тільки що про переселеннє думають.

За сї двістї пядесять літ инші краї поправили ся, покращали, просвітили ся й збогатили ся так, що й не сказати. А наш край, наш народ зостав ся трохи не з тим, що був, або й ще назад пішов. Зостав ся темним гречкосїєм, наймитом чорноробочим. Таке з ним зробила панщина, наново на нього накинена. Людей від усяких справ відсунено так, що нїчим не могли порядкувати: мовчи, не розсуждай, що прикажуть — сповняй. До того темнота, не було освіти. Шкіл мало, а вчать непонятно, мовою руською. Люде відбивали ся від своєї мови, а руської не могли навчити ся так добре, щоб нею орудувати і всякі руські книжки докладно розуміти; своєю ж українською мовою привчали їх гидувати, — мовляв, се мова мужицька, до науки не здатна. Та й українських книжок анї ґазет не можна було друкувати, анї тримати. І так, не маючи своєї освіти народньої, народ наш за сей час стемнїв, збіднїв, самий останнїй став, хоч не обидила його природа анї розумом, анї понятєм.

Треба з того поправляти ся; треба думати, щоб не пропасти. Кріпацтво скасовано, от уже пядесять літ. По маленьку ширить ся самопорядкуваннє, більше права селянин має. Треба тим користувати ся, та й дальшого розширення доходити. Стало вільнїще закладати товариства селянські та робітничі, крамницї, біблїотеки — і з того треба користати та їх ширити. Стало можна — вже от шестий рік — видавати українські ґазети й книжки всякі: треба користати з того та ширити скрізь українську ґазету й книжку. Треба добивати ся того, щоб по школах у нас учено по українськи: треба про се скрізь і всякому нагадувати, бо инакше школа нїчого не поможе освітї нашій. Треба горнути ся до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами. Бо инакше як на своїй народнїй українській основі не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднїв і пониже-

ння. Се вірно! Всї инші народи, які дійшли до добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові. От богато говорить ся про малесенький народ фінський — як він вилюднів за сто літ завдяки самопорядкуванню та своєрідній освітї і культурі. І наш нарід не иншою дорогою вибєть ся з теперішнїх злиднів, як тільки тримаючи ся свого, розширяючи освіту на рідній мові, а з освітою доходитиме і всякого ладу і права.

Воно й тепер таки слїдно, що поправляєть ся на краще, де люде беруть ся до української книжки та ґазети. Нехай би тільки ширили ся українські книжки й ґазети по всїх усюдах, — аби скрізь коло того тямущі люде заходили ся.

Шкільна справа в Галичинї.

На кождий рік галицька „рада шкільна краєва“, себто шкільний совіт, що завідує народнїми і середнїми школами Галичини (ґімназіями, семінаріями учительськими, реальними школами і и.) видає своє справозданнє (отчетъ) і дає змогу придивити ся до шкільного діла Галичини, хоч по части. Кажу не зовсїм, а тільки по части — тому, що се справозданнє не всї сторони шкільного життя освітлює однаково, а де-які навіть умисно зоставляє в тїни, а то ті саме, за які йде найзавзятїйша боротьба в Галичинї між Українцями і Поляками. Як уся адмінїстрація (казьонна управа), так і власть над школами в Галичинї лежить у польських руках і в польську сторону вона все гне, та навмисно закриває такі сторони, де се виходить на верх. І в справозданню ради шкільної про всяку всячину можна довідати ся, тільки не про те, як користуєть ся з школи і які вигоди має в нїй народність українська, а які народність польська.

І так що до народнїх шкіл довідуємо ся з нового справоздання, що в цілій Галичинї (разом у Східнїй, де живе більше Українців, і в Західній, де живе більше Поляків) було в 1908 р. всього казьонних шкіл українських, де дїтей учать по українськи 2343, прибула против попереднього року 41 школа; польських було 2667, прибуло 92; нїмецьких 25 — стільки як

і торік; між українськими школами не було учення в тім році через недостачу учителя або поміщення в 91 школї, в польських — в 99.

В Галичинї Поляків, рахуючи разом із Жидами (котрих при переписях рахують до Поляків), більше ніж Українців: по переписи 1900 р. нарахованно Українцїв у цілій Галичинї 3 міл. 80 тис., а Поляків разом із Жидами 3 міл. 982 тис.; на правду Українцїв буде трохи більше ніж Поляків. Виходило б, ніби школи як не зовсїм добре, то всеж-таки досить справедливо розділені між Українцями і Поляками, — що нема кривди Українцям. Кривда одначе єсть на дїлї, тільки її замовчує справозданнє. Перше те, що школи з українською мовою всї низшого типа, звичайно одноклясні; шкіл народнїх трьохклясних, чотироклясних і вищих нема українських, тільки польські. Є українські ґімназії, є многоклясні школи при учительських семінаріях, але тут говоримо про народнї школи. Отсе перша кривда — що польське начальство не допускає многоклясних українських шкіл: як хоче котре село многоклясну школу мати, то начальство радить громадї українську школу на польську обернути, і взагалї до того всякими способами доводить, щоб було більше польських шкіл, а українських менше. Друге те, що в українські школи назначають таких учителїв або учительок Поляків та Польок, що не вміють гаразд по українському, і вони не можуть добре вчити в українських школах. Третє — що начальство й інспектори шкільні кажуть учителям дужче налягати в українських школах на польську мову — щоб дїти вміли правильно говорити й писати по польському. Властиво польська мова має бути необовязкова в українських школах — тільки для тих дїтей, що самі схочуть; тим часом учать усїх, і дуже багато на неї часу тратять та не встигають добре навчити иншої науки. Було б краще, як би вчили нїмецької мови — державної (государственної), котрої потрібно і в війську (в салдатах) і як дитина піде до вищої школи то мусить з неї здавати екзамен.

Правда, і з тим усїм таки українським дїтям краще в галицьких школах, як у нас. Дїти селянські в Галичинї вчать ся здебільшого таки по українських шко-

лах, учать їх усього з українських книжок, толкують усе мовою українською, для дитини зрозумілою, і їм там лекше вчити ся. Але по законам австрийським кождому народови мусить бути дана спромога, щоб діти його могли всякої освіти доходити своєю рідною мовою, а не мусїли вчити ся другої мови. Українці заселяють Східню Галичину, і є їх тут далеко більше ніж Поляків*), — Українцям тут мусить бути дана всяка спромога просвіщати ся на своїй рідній мові, по австрийським законам. Так міркують галицькі Українцї і добивають ся, щоб раду шкільну розділено: щоб осібна була українська шкільна рада для українських шкіл, а осібна польська рада для польських шкіл. Се для того, щоб польських учителїв не назначали в українські школи, щоб не робили перешкод українській школї, не нагинали українські громади у себе заводити польські школи, і таке инше.

Що року галицькі Українцї зводять і в парляментї (державній думі) і в галицькім соймі велику боротьбу за те, щоб українських шкіл народнїх і вищих (учительських семінарій, ґімназій і инших) було більше, а окрім того закладають зі складаних грошей школи приватні (частні), приготовительні курси для дїтей, що кінчуть школи сїльські і хочуть іти до ґімназій.

Бо порозуміли галицькі Українцї, яке велике дїло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові — без сього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим. І через се завзято борють ся за школу і просвіту на своїй рідній, українській мові.

За український унїверситет.

Ми в Росії добиваємо ся народньої української школи, щоб у нїй українських дїтей учили українською мовою. А в Українї заграничній, в Галичинї, Українцї добивають ся вже українського унїверситету, щоб Українцї мали свою осібну найвищу школу, де б усї науки викладали ся українською мовою і українськи-

*) По казьонній переписи 1900 р. було в Східній Галичинї 3 міл. Українців, а 1 міл. Поляків, а на дїлї було Українців більше, а Поляків менше.

ми професорами; хочуть, щоб усякі наукові потреби українського громадянства задовольняли ся українською наукою, — щоб українство жило своїм власним і повним житєм.

Се діло важне, і кілька літ тому, як у Росії заносило ся на свободу і розвиток, тоді і на російській Україні підняло ся питаннє про український університет, або бодай про викладаннє українською мовою деяких предметів з українства (української мови, письменства, історії, права). По деяких університетах (в Одесі, в Харькові) де котрі професори зачали були викладати по українському, а в Державній Думі українські депутати приготовили ся поставити проєкт закону, аби по тих університетах, що на Україні, заведено катедри українські—щоб науки про Україну викладали ся мовою українською. Та потім пішло все назад, виклади українські по університетах заборонено, депутатів українських у Думі не стало. Де вже думати про університетські науки! Колиб по українському вчили в школах самих початкових народніх, де вчать ся діти, що по руському не вміють. Тай того не хочуть позволити...

А Українці закордонні, котрі народні школи українські здавна мають, а новійшими часами добили ся і українських гімназій, добивають ся тепер українського університету: щоб у Львові був осібний український уні-верситет.

Теперішній університет львівський більше польський, ніж український. Властиво мав бути чисто український, бо Поляки мають свій університет у Кракові, в польській частині Галичини. Тільки тоді, як про се діло йшло, в 1860-х роках, Українці галицькі ледви починали ворушити ся після вікового упадку; учених людей між ними було обмаль, окрім священників майже нікого. Тому в Кракові університет цілий зроблено польський (перед тим і в Кракові і у Львові, як і скрізь по Австрії вчено мовою державною, німецькою, як у Росії російською), а у Львові тільки сказано вчити українською мовою кілька наук, котрі здавали ся найпотрібнійші. А Поляки, котрі тим часом велику силу взяли в Австрії, згодом так справу повернули, що позволено у львівському університеті викладати як котрий професор собі хоче — чи по українському чи по

польському. Тоді стали вони проводити на всї місця в унїверситет своїх Поляків, і в 1870-х роках уже й не було сливе професорів Українців — окрім тих кількох українських наук, що давнійше були заведені. Так захопивши унїверситет Поляки Українців на професорські місця не пускали і добивали ся, щоби правительство признало унїверситет за польський. Тодї Українцї стали домагати ся, щоб їм заложено осібний унїверситет у Львові. Покликали ся на те, що по австрийським основним законам кождий народ, що в Австрії живе, повинен мати всякі школи так, щоб можна було вчити ся на своїй мові, не потрібуючи вчити ся другої мови. Отже добивали ся по тому закону, щоб у Східнїй Галичинї були українські ґімназії скрізь, а у Львові український унїверситет. Бо то наш край і нашого народу там більше понад усякий инший.

Та мабуть не далекий той час, коли таки згодить ся, бо дуже Українцї напирають — завзяли ся за свій унїверситет дуже, і не заспокоять ся, поки свого не здобудуть.

Промовили.

Втїшно прийняло українське громадянство звістку, що в селї Теслугові, Дубенського повіту (на Волини) селяне на волостному сходї постановили просити, щоб у їх волости замість теперішнїх церковних шкіл одкрили школи з українською мовою, де-б дїтей учили по українському. Потім і на повітовому зїздї в Дубнї се ж бажаннє своє чи прошеннє Теслугівські селяне поновили.

Здаєть ся, не велика річ, і чого-б тут тїшити ся з того Українцям по цїлій Україні та похваляти Теслугівців? Бо ж відома річ, що тямущі селяне й по инших сторонах та селах розуміють, що наука україн-

ською мовою в сільській школї ішла-б далеко лекше і спорнїйше, дїти і читати та писати научували ся-б скорійше, і всяку науку переймали-б краще, коли-б її викладали рідною українською мовою, та й руську мову затямили-б певнїйше, як би їх научувано її мовою зрозумілою, українською. Книжка, ґазета, учебник, наука шкільна все се для селян повинно бути по українському, щоб було зрозуміле і дїло своє сповняло. Се, кажу, тямущі селяне розуміють скрізь. Не раз допитувано селян про се і здебільшого селяне, котрі тільки не одцурали ся свого житя селянського, однодушно кажуть, що треба їм української науки, української книжки, української школи. Але що-ж? начальство їх про те не питає, и вони мовчать, самі не кажуть, чого хочуть, чого їм треба, щоб вийти з теперішньої темноти та злиднїв. А ріжні людцї тому й раді. Як тільки мова зайде про те, щоб селянам дати школу українську — зараз вони в одну душу заводять: „Селяне", кажуть, „мовчать"; „селяне того не просять; „селяне з руської школи і науки вдоволені, української не хочуть". А от якби таких Теслугівцїв на Українї було більше, — було-б инакше. Не говорили-б за наших селян ріжні панки, що буцїм то селяне української мови не хочуть, і їм не треба її.

Воно хоч і кажуть, що слово то срібло, а мовчанка золото, одначе се не завсїди буває правда. Не дурно і так кажуть: теля не реве, корова не чує. Поки селяне самі про свої потреби і бажання не говорять, хто буде за них одгадувати?

За слова і букви.

У нас не весело. Ще в свіжій памяти стоять утрати стілько користних робітників на ниві українського житя, закритє „Просвіт", ріжні кари на українське слово, на українські ґазети, провал закона про навчаннє українською мовою в народнїх школах,

там виступають усім народом для здобутя кращих порядків житя, кращих законів. Там

зараз на кожду кривду відповідає ціле громадянство — від послів парляментських чи соймових почавши і до селянських віч і зборів. В кождій хвилї нарід, селяне, обзивають ся до своїх провідників і представників, то покликаючи їх, аби пильнували справи народньої, то заявляючи свою однодушність із ними. Люде рвуть ся до праці, до боротьби, щоб запевнити краще житє своїй землї, своєму народови, і надія на кращу будуччину України вітає над ними. У нас же — понура мовчанка, тиша і знеохоченнє, немов навколо безнадійно хорої людини. Мовчить наш нарід, мовчать його представники в Думі, немов серед порожньої пустки лунають голоси, що підіймають ся за право нашого народу. Де-не-де, зрідка, тихо і несміливо пролунає селянський голос за своєю мовою, за своєю школою, за правом вільного розвитку народнього. Сї одинокі голоси никнуть, і вороги нашого народнього житя нахабно кричать, що наші жадання — се наші видумки, що їх видумує кілька людей, а селянство українське не хоче української книжки і газети; не бажає, щоб дїтей українських по школах учили рідною українською мовою; не хоче того, аби в церкві, чи в суді, чи в уряді (присутствії) були люде, які могли б розмовити ся з ним українською мовою і відповісти йому тою ж зрозумілою для нього мовою.

Так відзивав ся недавно в думі гр. Бобрінский на слова київського депутата, коли той домагав ся, щоб у народнїх школах на Украйні вчили мовою українською. Щоб збити його слова, Бобрінский показував, що багато є Українців у Думі, а не домагають ся української школи. Так відзивали ся і перед ним ріжні пани, як здіймала ся мова про українськ[е] слово. Говорили, що українські селяне не приймають нинїшнїх українських книжок і як швидче хочуть спекати ся своєї української мови та набрати ся пан[с]ької. Але кождий розумів, що таке говорять вороги українського житя, українського слова, і так і приймав се. Та доводить ся часом почути подібну мову вже нїби то й не від ворогів, а від людей, які вважають себе прихильниками українського слова і самі, мовляв, хочуть працювати для розвою українського житя.

Страх нїби то вони щирі до україн[ст]ва і до українського слова, тільки, бачите, не приймає їх душа те-

перішньої мови української, якою в українських книжках і ґазетах пишуть: не Шевченківська се мова, а їм треба, щоб і книжка про годованнє телят, і фізика, і підручник діловодства в товариських крамницях — все не инакше було писане, як мовою Котляревського, Квітки або Шевченка. Инший знову конче хоче, щоб такою мовою писали, як у його сторонах, на його хуторі говорять. І знов найчастійше покликають ся на селян: мовляв не за себе кажуть, але от селяне сих книжок і ґазет не приймуть, бо не зносять теперішньої мови або правописи, котрою вони друкують ся. Одні бідкають ся, що селяне, привикши в школї читати з ъ і ы, не втнуть теперішнїх книжок без сих букв, і радять писати давнїйшою казьонною правописею. Инші знов остерігають від галицької правописи: що селяне наші не знесуть книжок таких, де *ся* пишеть ся осібно. Треті знову вишукують ріжні „незрозумілі для селян“ слова, яких селянин, мовляв, не може знести і тих книжок не прийме. І так збивають та відстрашають людей, та сіють неохоту і розтїч між Українцями. Не тільки якісь темні писачки, а й такі ґазети, що хочуть на переді українського житя стояти, — і ті замісць дбати про ширеннє розумних, правдивих гадок, часто займають ся найстараннїйше отакими баламуцтвами правописними та язиковими, отими усобицями за *ся* та *ї*, та й ще удають, ніби вони за селян се так говорять.

А се все неправда, ніби селяне вважали так дуже на те, чи *і* чи *ї* пишеть ся, і чи *ся* стоїть при слові, чи окремо. Два роки видавали ми „Село“ умисно правописею посередньою між тою, яка уживаєть ся в українських ґазетах у Росії, і тою, якою пишуть у Галичині в школах і в усяких виданнях (тою ж правописею друкують ся видання наукових товариств українських у Львові і в Київі і наш найбільший і найстарший журнал Літературно Науковий Вістник); а календар „Села“ на р. 1911 надрукований був правописею галицькою — такою, як отся статя написана. Робилось се умисно, аби читачі не привязували ся сліпо до якоїсь одної правописи, а розбирали ся в усяких, і справді читачі на тім не спотикали ся. Були за сї роки передплатники селяне і в Полтавщині і на Поділю, і в Херсонщині

і на Полїсю, було богато листів від них: часом дякують, часом просять про се і те написати, часом на щось показують, — але не бувало таких, щоб жалували ся, що не так у ґазеті пишуть, як у їх селї говорять, або не так виписують яке небудь слово, як вони привикли. І се дїло зрозуміле. Селяне не дїти, щоб бавити ся якимись крапками над і, або тим, як писати: житє чи життя. До часописи української чи до книжки беруть ся селяне найрозумнїйші, котрі хоч до високих шкіл не ходили, але всяке дїло потраплять зрозуміти не гірше від якого пана з ґудзиками. І вони дуже добре знають, що як нема двох лиць людських зовсїм однаких, так і мов: кождий чоловік говорить хоч трошки одмінно від иншого, а село від села; а як слова неоднаково вимовляють ся, неоднаково й пишуть ся. Книжки й ґазети виходять для цїлої України і не можуть потрапляти під те, як говорять у тім чи инщім селї чи околиці. Не можуть і писати мовою Шевченка та Котляревського про кооперацію чи хороби худобячі, бо нї Шевченко, нї Котляревський про те не писали; та й мова не стоїть на однім місцї; за пядесять або сто літ і в мові як і в житї настають великі зміни. А вже зовсїм марна річ сварити ся про те, чи писати *здається* чи *здаєть ся, зявивсь* чи *з'явивсь, пять, пьять* чи *п'ять, нїс* чи *ніс*. Як би у нас була одна школа українська, вона б усїх призвичаїла до одного; а тепер ті, що в російських школах позвикали до російського письма, звикли бачити *ся* разом зі словом, а в инших словянських мовах *ся* пишуть осібно, і коли в галицьких школах і книгах такий звичай повів ся, чому б цурати ся такого писання? А в кождім разї нема чого спорити ся і кидати книжками через те, що там не так *ся* пишеть ся або що, — та ще й на селян покликати ся.

Ми за сї два роки набрали міцного переконання, що селяне наші далеко розумнїйші, ніж про них ріжні пани думають. Вони тямлять, що справа народньої освіти, народнього добробуту, розвитку народнього — справа занадто велика і важна, аби спиняти її теревенями про слова і букви. Ми певні в тім Але добре б було, щоб селянство наше не зіставало ся мовчазним свідком того, що за нього і про нього правлять ріжні пани. Треба, щоб воно голосно відзивало ся, коли за

нього говорять таке, ніби то воно не бажає собі української школи, української свіги, не любить українського слова, української книжки, або що воно оглядаєть ся в них за мовою свого хутора, чи за якимись привичними буквами. І треба, щоб селянство наше самим ділом показувало, наскільки цінить українське слово, українську книжку, українську ґазету.

Великдень.

Великдень — світле і радісне свято життя!

За давніх часів, коли не було теперішньої христіянської віри, люде справляли свято весни. Раділи, що тепло, сонце, життє знов бере гору над холодом, зимою, смертю. Їм здавало ся, що то знову вертає на землю якесь божество життя, урожаю, радости, що було десь у неволі, у злої чарівниці зими, а та панувала без нього і нищила все живе — чоловіка, звіря і рослину, сіяла пітьму, холод і загибіль. І раділи, що знов воскресає природа, і життє та радість беруть гору над смертю і смутком. І справляли гри, танці, співали і веселили ся — як ще й досі справляють ся й у нас на Україні ріжні гри та забави на великодніх святах.

Потім прийшла христіянська віра, і на час тих весняних свят положила свято воскресення Христового, побіди життя над гріхом і смертю, довершеної любовю до чоловіка, що гору взяла над муками і смертю і визволила чоловіка з вічної тьми смутку і неволі. І покликала весь світ хрещений веселити ся в той час, — богатих, і бідних, сильних і убогих, праведних і грішних, на память побіди над смертю людською, довершеної любовю до людей. „Де твоє, смерте, жало? де твоя, аде, побіда?“ Де вона перед силою любови людської, що наступає на смерть, не жахаєть ся ні смерти, ні страху смерти.

І ми веселимось. Веселимось побідою любови вселюдської над вселюдською смертю і побідою життя нашого народнього над темнотою і смертю, страхом і неволею. Ся побіда теж здобута любовю великою до свого народу, що не повірила ворожим голосам, які віщували йому смерть неминучу, і не побояла ся

зневаги, кари і муки, розвіяла ті мороки смерти й неволі, що були обсіли наш нарід.

Сто літ тому всі думали, що наш нарід вже доживає останні дні і завмре дуже скоро і неминучо. Чоловік, що надрукував першу граматику народньої української мови, толкував се тим, що треба записати сю півмертву мову, поки вона зовсім не вигибла. Бо як би, здавало ся, могла б вона жити, коли її відцурали ся всі премудрі і сильні, начальства і власти, і зістала ся вона в устах самого убогого селянина? А вона від того часу не вмерла, а розвинула ся пишно, на прочуд викохана любовю до свого народу темного і убогого, до своєї землиці рідної.

Перемогла та любов убожество і страх і відогнала смерть від нашого народу. Живе він і жити буде во віки.

Росийська Академія Наук про українську мову.

Ріжні люде українству ворожі часто балакають пусте, ніби то української мови нема, її видумують тільки деякі „сепаратисти", себто такі, мсвляв, що хочуть Україну від Росії відділити. Инші знов складають на Поляків, немов би то Поляки українство на злість Руським видумали. Инші кажуть таке на Австрію, що то вона підтримує Українців против Росії; инші на Германію, на Прусаків, що то вони спомагають український рух.

Та нехай брешуть; але супроти їх брехень цікаво послухати, що кажуть про українство самі люде руські учені і поважні. От недавно вийшла книжечка: „Императорская Академія Наукъ. Объ отмѣнѣ стѣсненій ма

ло-русскаго печатнаго слова, Петербургъ, 1910“ *). Тут надруковано те, що российська Академія Наук петербурська відповіла в 1905 р. на запитаннє комітета міністрів, коли той почав радити над скасованнєм заборон українського слова.

Комітет міністрів тоді сам міркував, що заборони видані на українське слово — щоб не друкувати українських книжок, — шкодять народови, тому що — як сказано там — сї заборони значно затрудняють розповсюдненнє користних відомостей серед людности малоруської (української, значить). Такі відомости могли б ширити ся через видаваннє книг мовою зрозумілою для селян, а так заборони не дають селянству підняти ся над теперішнїм низьким рівенем культурним — не дають вийти з теперішньої темноти, значить. Щоб сю справу як найкраще збагнути, порішив комітет міністрів вдати ся ще за відомостями до університетів у Київі і Харькові, до київського генерал-губернатора, і до російської академії наук у Петербурзї. Всї вони відозвали ся, що вважають заборону українського слова шкідливою і нерозумною і подали голос за те, щоб заборони ті зняти. Так сказала і академія наук. Вона зложила осібну комісію з семи членів академії, з ріжних наук і з ріжних народностей, а найбільше з самих руських. Комісія широко виложила свої гадки про початки і розвій української мови, про українське письменство, про заборони, які на нього видано, і що з тих заборон вийшла одна шкода не тільки для Українців, але для цілої держави, і з того виводила вона, що ті заборони треба зняти і дати Українцям повну свободу і спроможність розвивати своє письменство, науку і штуку (искусство), своє житє громадське. Академія згодила ся з гадками комісії й переслала записку комітетови міністрів, від себе додавши, що вона вважає потрібним, аби Українці мали таку ж можність на уживаннє своєї мови, як і Великороси — „малорусское населеніе должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ“.

---

*) Коштує 25 коп., продаєть ся у всїх українських книгарнях.

Сї гадки академії мають велику вагу і по нинїшнїй день, коли заборони з українського слова знято новим законом про друкованнє (що видано 1906 р.). Академії наук істнують по всїх краях, аби в них збирали ся найученїйші люде, розвивали науку і в усяких справах наукових могли дати певну, основну, поважну гадку. Росийська академія, заснована двіста лїт тому назад царем Петром, складаєть ся з найбільших учених руських, які затверджують ся на своїх урядах правительством, мають від нього платню, щоб займали ся науковими справами; Українцїв між нима нема. Тому то, кажу, голос академії має особливу вагу, коли вона уступаєть ся за українством.

Признає вона, що українська мова єсть, що се мова осібна від руської, або правильнїйше сказати — великоруської. Каже, що її нїхто не видумав, а вона істнує так само віковічно, як і великоруська, і спинювати Українцїв, та не давати їм змоги розвивати своє письменство, освіту й науку не тільки не справедливо, але й для самого народу руського і Росийської держави шкідливо. І тут уже нїхто не може сказати, що се видумують самі Українцї або їх приятелї. Члени академії самим росийським правительством потверджені і на руській службі стоять, від українства далекі, люде учені й всїми поважані — вони видко не з приязни, не по свойству чи кумовству, а по правдї сущій кажуть, так як з дїла самого виходить. Тим то добре, що ту записку академії 1905 р. пущено в світ. Вона в 1905 р. була видрукована для членів академії тільки, та для начальства і в світ не пішла; був, правда, тодїж виданий український переклад її,*) але тепер вона сама, за дозволом академії, випущена в світ, і своїми доказами замикає роти всїм, хто видумує ріжні нісенитницї на Українцїв і українську мову.

От ми й придивимо ся тому, що каже академія про українську мову і мову великоруську та як вона збиває гадки тих, які кажуть нїби то мови української нема, а єсть тільки якась говірка, а мова одна — руська.

---

*) Петербурська академія наук у справі знесень заборони українського слова (записка академії з додатками), цїна 30 коп.

Мова українська і руська.

Переглядаючи справу українську на запитаннє комітета міністрів, Академія Наук, головно уважала на два питання, тому що про се говорить ся часто невірно і баламутно:

Перше — чи правда, що українська мова якаєь нова вигадка Українців?

Друге — чи правда, що руська мова, котрою вчать у Росії, се мова спільна і Великоросам і Українцям, „общеруська", як то кажуть, має служити за рідну мову їм обом однаково, і нема через те, мовляв, причини, щоб Українці розвивали свою українську мову, нею писали, друкували, учили?

Отже насамперед пригадують на се, що українська мова не новина. В найдавнійших писаних книгах, які тільки маємо — з XI віку, вому 800 літ і більше, як Ярославові сини в Київі панували, вже добре видно, що не однакова була мова на Україні і в великоруських північних сторонах. Писали тоді знижньою, словянською мовою, домішуючи у народнього говору, і видко, що инший він був в українських сторонах, инакший у великоруських. З часом та народня мова все більше відміняла ся, кожда в свій бік, і все менше ставала схожа між собою, і так виробила ся теперішня українська мова і теперішня великоруська, що инакше звуть її руською, московською, або кацапською. Українська мова такаж стара споконвічна, як і великоруська.

В найстарших часах ті дві мови не тільки були близші між собою, але і до тої книжної мови, якою тоді писано. Вона була досить близька і зрозуміла народови чи в Київі, чи в Новгороді, і народня мова і там і тут не так далеко ще від неї відбігла, як потім. Але де далі, народня мова все більше відбігала від сеї книжньої мови, кожда в свій бік. Книжня мова силкувала ся держати ся вірно своїх старих церковних взірців, а народня відміняла ся. І так великоруська мова народня все більше ріжнила ся і від народньої української мови і від своєї книжньої, яка уживала ся у тих сторонах. Через те книжня мова ставала все меньше зрозумілою для народу. Ся стара книжня мова зістала

ся в церковнім уживанню (мова церковна, словянська;) в письменстві ж призначенім для народу та всякім діловодстві, для зрозумілости, починають писати мовою зближеною до народньої, на Україні до української, в великоруських сторонах — до великоруської.

На Україні така нова українська книжня мова починає свідомо ширити ся в XVI віці, в Великоруси так само, і ще скоріще. Правда, і тут і там учені люде (з духовних особливо) довго тягли до старої церковної мови та вважали, що тільки нею годить ся писати про поважні річи. Та живе житє все таки брало перевагу над мертвою церковною мовою, народня мова входила все більше в книжне уживаннє, і заносило ся на те, що поруч старої церковної мови розвинуть ся дві живі народні літературні письменські) мови — одна великоруська, друга українська. Так воно б і стало ся напевно, і не було б ніяких теперішнїх суперечок, чи бути українській мові, чи ні. Та зайшли перешкоди, які припинили розвій літературної, письменської української мови.

Доля неоднаково служила мові українській і мові великоруській. Великоруській було лекше. Великороси мали свою державу, мали повну змогу розвивати свою мову і письменство. Українці жили під Польщею і було їм з тим далеко тяжше. Але ще тїснїш стало українській мові, як українську церкву піддаьо московському патріярхови, після того як Україна зєднала ся з Москвою. Московське духовенство завело цензуру над українськими книжками, а далї від царя Петра почали ся заборони — заборонено друкувати книжки українською мовою, а в школах українських почали заводити великоруську мову. Так ото саме тоді як великоруська мова, за царя Петра, стала входити все в ширше уживаннє письменське, літературне, шкільне, а стара церковна мова зіставала ся в уживанню тільки церковнім, — разом із тим припинено розвій книжньої української мови. Заводжувано всякі російські порядки на Україні, і з ними великоруська мова стала все більше ширити ся на Вкраїні, а книжня українська мова мусіла завмирати.

Правда, не вигасла в Українцях любов до своєї мови. Супроти нової кчнжньої мови, яка заводила ся на Україні, а була, як бачимо з того, зовсім не „общерус-

скою", а книжньою великоруською, — Українці далї розвивають свою народню мову. Складають нею вірші, пісні, комедійки; але в світ те не виходило, не друкувало ся. Тільки з кінцем XVIII в. стали появляти ся перші друковані книжки українською мовою. Але виходило їх мало. Коли ж від 1850-х років українське письменство стало ставати на ноги, начальство задумало силою стримати його розвій, щоб великоруська мова панувала. Так 1863 р. видано першу заборону на українські книжки, а 1876 р. вийшов указ, що майже заборонив зовсім українську мову, і був скасований тільки р. 1906.

Академія наук у своїй відповіди супроти тих заборон стверджує:

Що так звана общерусска мова не спільна мова Великорусів і Українців, а мова великоруська (с. 26).

Що поруч із нею зовсім „законно и естественно" з давен-давна розвивала ся літературна українська мова (с. 28).

Що великоруська літературна мова не могла вдоволити Українців і не вважаючи на заборони українська літературна мова розвивала ся далї (с. 29 і 42).

Що всї заборони української мови тільки шкодили народови, його освітї і розвоєви (с. 50).

Велико важать сї виводи російських учених проти всяких видумок на українське слово і українство. Сміло можна покликати ся на них, коли приходить ся спорити ся з сими видумками.

Мова панська і мужицька.

Коли заходить мова про ученнє дітей українською мовою, люде, котрі тому противлять ся, часто покликають ся на наших селян. Кажуть, мовляв, наші селяне самі не хочуть того, щоб їх дітей учили українською мовою, а хочуть мови руської. В тім є трохи правди, а більше неправди. Трохи правди є такої, що справдї часом можна почути щось подібне від селянина такого, котрий не розчовпав гаразд, в чім діло, або такого, що притьмом хоче одріжнити ся „од мужиків", бо вже собі пузо наростив мужицькою працею. Але на одного такого знайдеть ся десять або двацять таких,

які розміркувавши, в чім діло, таки скажуть не вагаючи ся, що треба, аби дітей учено по українському. І через те я й кажу: далеко більше неправди, ніж правди в таких словах, немовби то самі селяне не хочуть української науки в школі. Нераз уже і роблено такі проби в ріжних місцях і в ріжних часах: розсилано листки з запитаннями, або розпитувано селян, як вони про се думають. І виходило так, що дуже мало знаходило ся таких, які б казали, що треба дітей по селах наших учити по российському, а не по українському. А більшість усе казала, що треба українських дітей учити по українському.

Ті, що не хочуть українського вчення, звичайно міркують так: українська мова мужицька мова, з нею нема нікуди ходу. Панських дітей будуть учити по панському, а мужицьких дітей по мужицькому, так панським дітям буде скрізь дорога, а мужицьким дітям нікуди. Тим і лякають часом наших селян деякі людції, що мовляв їм не треба слухати тих, хто каже, що дітей треба вчити по українському. А тим часом кажуть таке тільки з нерозуміння, або умисно дурять несвідомих людей.

Хіба ж хто каже по українському вчити дітей на те, щоб по руському не вміли? Зовсім ні! По українському вчити треба на те, щоб діти науку ту лекше розуміли, краще і лекше навчали ся всього, чого їх учать. Як би вчили по українському, з української книжки, та як учитель теж усе толкував би по українському, як діти говорять, тоді діти наші всякої річи моглиб скоро і легко навчити ся — чи читати, чи писати, чи рахувати. І по руському розуміти і говорити, читати та писати навчили ся б лекше; скорше і краще навчили ся б, як би вчили їх, толкуючи все українською мовою. Руської мови, розуміється, треба вчити, се вже не раз ми казали. Вміючи добре по українському читати й писати, діти і по руському добре вмітимуть Не будуть калічити, як тепер, мішаючи на сміх українське з российським. І буде дитині такій всяка дорога відкрита, і наука їй дасть ся лекше, і буде та наука краща, міцніща. Бо буде у дитини основа: добре знаннє читання і писання на своїй мові. А як сеї основи не має, себ то не навчить ся добре і правильно по своєму чи-

тати й писати, то трудно навчити ся иншої мови. Не то що сільські школярі, а навіть ті Українці, що покінчили високі школи, звичайно не говорять добре по руському, коли не вміють добре своєї мови і не відріжняють її від великоруської; прирожденні Росияне зараз пізнають такого по мові і посміхають ся з нього. А щож казати про сільського школяра?

Тепер по школах на Україні вчать по руському. І щож доброго? Яка з того селянській дитині користь і дорога? Гірше як тепер, то вже певно не може бути. Мало діти навчають ся, а й те скоро забувають. Від свого відстають, бо їх навчають, що то мова мужицька, нікчемна. По російському не можуть навчити ся добре. Читають і говорять по руському навгад; одно слово попаде, друге невпопад. Прочитає — не зрозуміє добре, або щось наздогад придумає. Скаже — тільки сміх людям.

От і набрав ся панської науки! Був мужиком, а тепер може в город між пани у дворники поступить. Стільки й дороги з панською мовою і наукою.

А тут же під боком наші брати — Українці в Галичині з тою мужицькою мовою всяку науку проходять. Чи в ґімназії, чи в семінарії учительській, чи в університеті; вчать по українськи, українською мовою. І не шкодить то їм, що вона мовляв мова мужицька.

Розуміють.

Буває часто, як зайде мова про те, що треба б у школі по українському вчити, або щоб у суді судії розуміли по українському і вміли розпитатись у селян про діло, або инше таке, — то дуже часто на те ріжні панки до українства неприхильні починають казати, що се не потрібне.

Кажуть вони, що українські селяне нібито й по руському все дуже добре розуміють. Се мовляв одна мова — руська і українська, тоб то властива мова руська, а українська — оттак собі ка-зна що, говірка така, що люде неписьменні не вміють добре руською мовою балакати, то й калічать собі.

Отже добре написав на се недавно в петербурський ґазеті „Рѣчъ“ наш письменник Модест Левицький, і там

вияснив, яка то брехня: дурне балаканнє, що ніби-то Українець не вчивши ся все розуміє по руському, а руський по українському. В українській мові є багато слів, яких нема зовсім у руській, і навпаки — є багато руських слів зовсім незрозумілих Українцеви. От наприклад українські слова: тиждень, рік, вага, злидні, гай, крам, хвиля, кут, хист, борошно, рушник, труна — самі звичайні українські слова, а їх в руській мові нема, і їх Руський не розуміє, а таких слів є сотні й тисячі.

Потім є багато слів однакових або подібних, котрі зовсім що инше значать в українській, а що инше в російській мові. По нашому *ось* — от, а по російському вісь; по нашому *люлька*, що курять (трубка), по російському в ній дітей колишуть (колиска по нашому); по нашому *луна* — відгомін, а по російському місяць; по нашому *шар* — верства, поклад, а по російському кругла куля; по нашому *дурно* значить безплатно, безкористно, по російському лихо; по нашому *дивити ся* значить глядїти, по російському дивувати ся; по нашому *заноза* у ярмі, по російському — скалка, як хто заскалить собі руку тріскою; по нашому *орати* землю, а по російському орати значить кричати; по нашому *рожа* се квітка, по російському значить пика; по нашому *питати* значить розпитувати, по російському значить чоловіка на муку, на тортури брати. Багато таких слів.

Або знов є подібні, що теж неоднаково значать: по нашому наприклад *устав* — підвів ся, або прокинувсь, по російському устал значить утомив ся; по нашому *ґніт* у свічцї або лямпі, по російському гнет — як щось притискають; по нашому *лис* звір, по російському — лисий чоловік, по нашому *багаттє* огонь, по російському тільки богатство; по нашому весілля, по російському всяке веселье, веселощі. І от як почне наш чоловік наздогад шукати в якійсь російській книжцї чи мові, або Руський в українській, так там такого дошукаєть ся, що й не снило ся.

Дуже тому докладні приклади подані в тій статї М. Левицького, які то з того виходять помилки в судї, і в церкві, і в школї. Читає хлопець у школї: „Малъ золотникъ та дорогъ“, думає, думає й каже — се значить, що мав злота на дорогу. Або: „въ лавкѣ было

два цыбика чаю“, „цыбики значуть ящики“ — толкує учитель по руському ж таки; хлопець міркує: „на лавці було дві ящірки“. Другу заповідь: „не сотвори себѣ кумира и всякаго подобія, елика на небеси горѣ, и елика на землѣ низу“ хлопець думав, думав і так переложив: як одежу шити, так не треба такого коміра, щоб аж до неба або аж до землї. Або як селяне в росийській ґазеті читають. Прочитали, що на рапорті якогось ґенерала написав Цар: „лихое дѣло“. Цар, значить, похвалив того ґенерала, а наші люде міркують: ого, лихе діло, як уже сам Цар каже, що лихе. Або в суді, чого тільки не буває через те, що селянин наш не розуміє судії, як той говорить по росийському, а судія його української мови не розуміє. От недавно в ґазеті писали, як у Білій Церкві в окружному суді, на виїздній розправі, питає прокурор свідка: „У васъ очная ставка была?“ Ні, каже. „Какъ же не было, когда у слѣдователя записано“. Ні, каже, не було нїякого ставка, слїдователь мене у хатї питав. Добре, що оборонець розтолкував, а то так би й вийшло, що свідок бреше.

Скільки таких історій буває, які часом і дуже сумно кінчать ся, як нема кому розтолкувати! Смішні вони, але не сміх, а жаль великий пориває, як подумати, скільки то часу, труду і добра всякого марнуєть ся через те, що мова українська не допущена нї до школи, нї до суду, все через таких людців, які запевняють безсоромно, нїби мова українська одна з руською, і Українець нїбито ще краще розуміє росийську мову, як українську, котрою книжки та ґазети українські пишуть ся. От недавно в Державній Думі знайшов ся такий депутат із Полтави, що так саме й говорив, як зайшла мова проте, щоб українській мові одкрити дорогу до суду і школи. Оден депутат селянин з України з початку був розумно сказав, що треба аби судії на Українї знали українську мову; а потім його навчили пани, котрі українській мові противні, і він уже почав говорити те саме, що й вони, що український селянин по руському все дуже добре розуміє і нїякої української мови їм не треба.

Велику шкоду діють такі говорення, і треба, щоб селянство наше против таких голосів свою думку объявляло.

Инородці.

Не просохло було ще й чорнило від того всього, що писало ся на Українців за те, що вони мовляв розбивають одність руського народу (единство русскаго народа). Докоряли їм, що видумують якусь українську мову, коли єсть тілько одна руська мова, котру і Великороси (Кацапи) і Українці однаково добре розуміють. Лаяли їх, що вони відділяють Українців од Великоросів, коли і те і се оден той самий народ. Прозивали їх зрадниками, сепаратистами, Мазепинцями за се. І газети за се закривали, і штрафували, і редакторів та письменників під суд давали, що ніби то хочуть розєднати єдиний руський народ. І так се тягло ся довго, десятками літ. Ще 1863 р. тодїшнїй мінїстр внутрішнїх справ Валуєв наказав цензурі не пускати наукових та народнїх книжок українською мовою писаних, бо мовляв „никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ". А потім цілих трицять літ, від указу 1876 р., українське слово було майже зовсім заборонене в Росії, щоб Українці не розбивали того „одного народу руського", „одного язика руського".

Українці на те одказували, що нехай рахують, як схочуть — чи оден руський народ та руський язик, чи два, чи скільки, а таки Українці мають свою мову відмінну, своє письменство на тій мові, і як тою мовою хочуть писать, то як їм ту мову забороняти? Мусить бути право і свобода тою мовою писати і друкувати, і коли народ наш тою мовою говорить, то й у школї треба тою мовою вчити. Нїхто тої мови не видумав, говорили нею діди й батьки наші, говоритимуть наші діти та унуки, то як таки її касувати?

Так говорили Українці, так говорили за них учені тямущі люде з инших народів.

Российська академія наук, де зібрано ученійших людей до всяких справ наукових, вона також в 1905 р. так відказала, що українська мова то не великоруська, а одмінна, мова правдива і давня, і заборонити її не можна. Та все-ж таки знаходили ся людцї, які все правили: що українство то видумка, і мова українська видумка, і треба то все забороняти, касувати, бо то оден

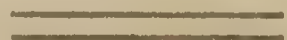
народ руський розбиває і державі (государству) шкодить. Тих людців і начальство слухало.

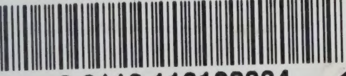
Аж раптом почули Українці зовсім инше, та й то не від кого небудь, а від самого найстаршого міністра-премієра. Вийшов від нього наказ, щоб губернатори пильнійше приглядали ся до „инородческихъ обществъ“, не позволяли їх засновувати, а котрі засновані — позакривати, коли вони мають на меті обєднувати своїх земляків „на ґрунті самих національних інтересів“, для свого народу, значить. На скільки сей наказ законний, не треба багато казати. Бо маємо закон про товариства 1905 р., котрого міністр не може скасувати своїм наказом, і нема такого закону, щоб инородцям не можно було дбати про свій „культурно-просвітний розвиток“, хоч би й на свому народньому ґрунті, та засновувати для сього товариства. А нам цікаво в кождім разї, що Українців премієр-міністр порахував до „инородців“ — „какихъ бы то ни было инородческихъ обществъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ“, сказано в тім наказї. Значить, Українці мають бути люде иншого народу, не руського, і мова їх не руська, а окремішна. Отака новина! То кажу, все лаяли та карали на те, щоб не одрiжняли ся од руського народу, а тепер самі одрiжнили!

Щож, як инородці, то й инородці, в тім нема гріха, ні сорому. Та тільки тодї на щож нас підтягати під российську мову та казати, що нема української мови, а тільки оден руський язик! На щож не позволяють у школї українською мовою вчити, коли иншим инородцям можна? Жиди, наприклад, до котрих нас тут прирівняли, мають свої школи, шпиталї, свою виборну старшину, а нам так і товариств не можна засновувати для „культурно просвітного розвитку“ нашого українського народу? Якже се виглядатиме?

ЗМІСТ.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 113122334